

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОЧИКИСТОН
ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОЧИКИСТОН**

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ: 340:614 (575.3)
ТКБ: 67.6:5 (2 тоҷик.3)
М - 33

МАТРОБОВ МАТРОБ ХУРАМОВИЧ

**ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ТАЪЛИМОТИ ҲУҚУҚИИ
МАКТАБҲОИ ИСЛОМӢ ДАР МОВАРОУННАҲР
(ДАР МИСОЛИ ҲАНАФИЯ ВА ИСМОИЛИЯ)**

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илми
номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ аз рӯи ихтисоси 12.00.01. – Назария ва
таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар бораи ҳуқуқ ва давлат

Душанбе – 2022

Диссертатсия дар шубъаи таърихи давлат ва ҳуқуқи Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон анҷом дода шудааст.

Рохбари илмӣ: **Тоҳиров Фозил Тоҳирович** – Арбоби илм ва техникаи Тоҷикистон, академик, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Мушовири илмӣ: **Буризода Эмомалӣ Бозор** – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

Муқарризи расмӣ: **Элназаров Давлатшо Хоҷаевич**, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент, мудири кафедраи фанҳои давлатӣ-ҳуқуқии Донишгоҳи (Славянии) Россия-Тоҷикистон

Қосимов Файзалӣ Маҳмадович, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, сардори кафедраи Ташкили идоракунии фаъолияти ҳифзи ҳуқуқи факултети №1, Академияи Вазорати корҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Муассисаи пешбар: Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон

Ҳимояи диссертатсия 7 феввали соли 2023 соати 10:00 дар ҷаласаи Шурои диссертатсионии 6D.KOA-018-и назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (734025, ш. Душанбе, к. Буни Ҳисорак, толори шурои диссертатсионии факултети ҳуқуқшиносии ДМТ) баргузор мегардад.

Бо диссертатсия дар сомонаи www.tnu.tj ва Китобхонаи марказии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон бо нишони 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17 метавон шинос шуд.

Автореферат « ___ » _____ 20__ с. тавзеъ шуд.

Котиби илмӣи шурои диссертатсионӣ,
доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент

Назаров А. Қ.

МУҚАДДИМА

Мубрамни мавзуи таҳқиқот. Тамаддуни ислом ба рушди моддиву маънавии ҷаҳони муосир таъсири бузург гузоштааст. Намунаи пешрафти ин тамаддуно мактабу ҷараёнҳо, таълимот ва афкори олимони машхур ташкил медиҳанд. Мактабҳои ҷараёнҳои илмӣ-фалсафӣ аз давраҳои пайдоиш ва вусъати дини ислом осори ғурағуширо ба мерос гузоштанд. Мактабҳои бонуфузи аҳли суннат ва ҷамоат (ҳанафӣ, ҳанбалия, моликия, шафеия) ва аҳли ташайюъ (чаъфарӣ, исношарӣ, исмоилия, зайдӣ ва ғ.) бо таълимоти ғании худ ба арсаи илму таълим омаданд.

Дар баробари дигар арзишҳо, мактабҳои исломӣ дорои таълимоти бузурги фалсафӣ ва ҳуқуқӣ буда, бахусус таълимоти ҳуқуқии онҳо ба низоми ҳуқуқӣ ва давлатии ҳилофату аморатҳои асрҳои миёна аз ҷумла Уммавиён, Аббосиён, Сафориён, Тоҳириён, Сомониён, Фотимиён ва ғ. замина гузошт.

Таълимоти ҳар мактаб дар маҷмӯъ фарҳанг ва маънавиёти исломиро муаррифӣ мекунад, ки дар шароити имрӯза таҳқиқи он мубрам мебошад. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар яке аз суҳанрониҳои худ қайд мекунад, ки «анҷом додани қорҳои ҷидди таҳқиқотӣ доир ба мақом ва нақши ислом дар ҷомеаи муосир на танҳо масъалаи сирф илмӣ, балки иқдоми дорои аҳамияти муҳими амалӣ мебошад. Ҳарчанд ин масъала дар назари аввал содда менамояд, аммо дар асл бисёр мураккабу печида ва ҳассос аст. Вале ҷунони мебинем, дар ин самт то ҳанӯз қори назаррасе анҷом дода нашудааст. Аз ин рӯ, Маркази исломшиносӣ, институтҳои марбутата Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, кафедраҳои ҷомеашиносии мактабҳои олии ва ҳамаи олимону донишмандони соҳаро зарур аст, ки қорҳои таҳқиқотиро дар ин самт вусъат бахшида, ба аҳли ҷомеа асарҳои таҳлили илмӣ пешниҳод намоанд»¹.

Масъалаи асосии таҳқиқоти диссертатсияи мазкурро таълимоти мактабҳои динию ҳуқуқии ҳанафӣ ва исмоилия ташкил медиҳад. Роҷеъ ба таълимоти ҳанафӣ таҳқиқоти қомилу васеъ аз ҷониби олимони ватанӣ ва хориҷӣ анҷом дода шудааст. Ҳамчунин, ҷанбаҳои гуногуни таълимоти ҳуқуқии мактабҳои алоҳидаи чаъфарӣ (имомия, исмоилия ва ғ.) ба таври умум дар кишварҳои муҳталиф таҳқиқ шудаанд. Аммо дар Тоҷикистон, ки ватани таърихиву суннати ҳанафӣро исмоилиён шинохта мешавад, доир ба пайдоиш ва рушди таълимоти ҳуқуқии исмоилия ва муқоисаи он бо мактаби ҳанафӣ таҳқиқоти мукамал мавҷуд нест. Танҳо доир ба расму оин, таълимоти фалсафӣ, адабиёт ва таърихи исмоилия таҳқиқоти зиёд анҷом дода шудааст. Аз ин рӯ, дар диссертатсияи мазкур пайдоиш ва рушди таълимоти ҳуқуқии ҳанафӣ ва исмоилия, давраҳо, сарчашмаҳои ҳуқуқӣ, принсипу институтҳо ва алоқамандиву фарқияти онҳо баррасӣ гардидаанд.

¹ Суҳанронии Эмомалӣ Раҳмон, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар мулоқот бо намоёндагони аҳли ҷомеаи мамлакат, шаҳри Душанбе, 4 июли соли 2013 // Ҷумҳурият [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: http://jumhuriyat.tj/index.php?art_id=11192 (санаи муруҷиат: 29.09.2021)

Қобили зикр аст, ки ҳанафия аз миёни дигар мазҳабҳои аҳли суннат ва ҷамоат аз зумраи мазҳабҳои бузург ба шумор рафта, пайравони он дар бисёр кишварҳои ҷаҳон зиндагӣ доранд. Дар Тоҷикистон аксарияти мусалмононоро пайравони ҳанафия ташкил медиҳанд. Исмоилия низ баъд аз ҳанафия бузургтарин ҷамоати мусалмонон дар Тоҷикистон махсуб меёбад. Инчунин, пайравони исмоилия дар зиёда аз бисту панҷ кишвари олам байни миллатҳову халқиятҳо ва пайравони дину мазҳабҳои гуногун зиндагӣ мекунанд. Дар ҳудуди Тоҷикистон низ аз замони пайдоишу густариши ҳанафия ва исмоилия пайравони ин ду мазҳаб тӯли асрҳои зиёд дар сулҳу оромӣ ҳаёт ба сар мебаранд.

Пайравони ҳанафияву исмоилия анъанаҳои динӣ-мазҳабии худро дар аксар кишварҳо иҷро мекунанд. Пас аз ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ аҳли ҳанафияву исмоилиёни Тоҷикистон низ аз чунин имконият бархӯрдор гардиданд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои пайравони дину мазҳабҳои гуногун шароити мусоиди иҷрои расму оини динӣ-мазҳабӣ фароҳам оварда шуда, дар ин замина санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ қабул шудаанд. Бахусус, Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар моддаи 26 муқаррар кардааст, ки «Ҳар кас ҳуқуқ дорад муносибати худро нисбат ба дин мустақилона муайян намояд, алоҳида ва ё якҷоя бо дигарон динро пайравӣ намояд ва ё пайравӣ накунад, дар маросим ва расму оинҳои динӣ иштирок намояд».² Ҳамчунин дар ин замина Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» қабул шуда, муайян кардааст, ки «дар Ҷумҳурии Тоҷикистон озодии вичдон ва озодии пайравӣ ба дин, аз ҷумла ҳуқуқи ба танҳои ва ё ҳамроҳи дигарон пайравӣ кардан ба ҳар гуна дин ё пайравӣ накардан ба ягон дин, ба таври озод интиҳоб, паҳн намудан ва дигар қардани ҳама гуна эътиқоди динӣ ва эътиқодҳои дигар, инчунин мутобиқи онҳо амал кардан қатъан дода мешавад».³ Илова бар ин, «Консепсияи сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи дин» қабул шудааст, ки он сиёсати давлатиро дар соҳаи дин бар пояҳои ғояҳои дунявӣ, озодии вичдон, гуногунандешии динӣ, таҳаммулпазириро эҳтиром ба тамоми дину мазҳабҳо ва баробарии пайравони тамоми динҳо дар назди қонун амалӣ мегардонад. Ҳадафи асосии он муқаррар намудани дурнамои дарозмуҳлат ҷиҳати ҳифзи ҳуқуқи озодии динии инсон ва шаҳрванд, рушди пояҳои давлати дунявӣ, густариши таҳаммулпазирӣ ва эҳтиром ба тамоми дину мазҳабҳо, таъмини амният ва ҳамдигарфаҳмиву ризоият дар фазои динии кишвар мебошад.⁴

Маҳз қабули чунин санадҳо ва умуман сиёсати давлат ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон дод, ки пайравони дину мазҳабҳои гуногун муттаҳид шаванд, аз эътиқодот ва анъанаҳои худ озодона пайравӣ кунанд. Қобили

² Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Ирфон, 2016. – 64 с.

³ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» // Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2009. – Мод. 4, №3. – Мод. 82; – 2011, №6, – Мод. 450.

⁴ Консепсияи сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи дин. Бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 4 апрели соли 2018, № 1042. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастарсей: <http://mmk.tj/content/> (санаи мурочиат: 08.09.2021).

зикр аст, кушодани чандин масчиду мадрасаҳо ва ҷамоатхонаҳо барои ибодату таҳсил мисоли равшани чунин иқдом мебошанд. Иқдоми муҳиме, чун дар сатҳи конститусионӣ таъмин гаштани ҳуқуқу озодиҳои динии шаҳрвандон, эълон шудани Соли бузургдошти пешвои мазҳабии мардуми тоҷик ва аксар муслмонони ҷаҳон – Абуҳанифа, ба забони тоҷикӣ тарҷума ва нашр гаштани Қуръони Карим, таъсиси Донишкадаи исломии Тоҷикистон, таъсиси муассисаи давлатии «Маркази исломшиносӣ дар назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон», ифтитоҳи Маркази исмоилия дар шаҳри Душанбе, ба тасвиб расидани қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ», «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд», дар муассисаҳои таълимии таҳсилоти умумӣ қорӣ шудани фанни таълимии «Таърихи дин» ва монанди инҳо далели равшани тавачҷуҳи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба масъалаҳои дин ва арзишҳои динӣ ҳамчун яке аз рухҳои асосии фарҳангу ҳувияти миллии тоҷикон мебошад⁵. Исмоилиёни Тоҷикистон дар тӯли таърихи худ имкони бевоситаи дидорбинӣ аз роҳбари мазҳабии хеш ва иҷрои озодонаи анъанаҳои мазҳабашонро надоштанд. Махз бо шарофати озодиву истиқлолият ва дастгирии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон бори нахуст онҳо бо роҳбари мазҳабии худ вохӯрданд.

Дар таҳқиқоти мазкур таълимоти ҳанафӣ ва исмоилия доир ба ҳуқуқ, сарчашмаҳо, принципу меъёрҳо, институтҳои гуногуни ҳуқуқӣ ва амалкарди онҳо дар марҳалаҳои гуногун, нақш ва таъсири онҳо дар муносибатҳои ҳуқуқӣ ва ҳаёту ҷамъияти пайравони ҳанафӣ ва исмоилия мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Таълимоти мактабҳои ҳуқуқӣ натиҷаи дастовардҳои олимону мутафаккирон ва намояндагони равияву ҷараёнҳои ислом аст, ки дар илму маорифи исломӣ мероси арзишманд маҳсуб меёбанд. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мақолаи худ қайд кардааст, ки “гуногуншаклии мазҳабҳои фикҳӣ дар ислом самараи гуфтугӯи тамаддунҳо ва фарҳангҳои олами ислом аст”⁶. Таҳқиқоти мазкур метавонад барои пешгирии бархе аз ғалатфаҳмиҳову андешаҳои нодуруст дар ҷомеа доир ба таълимоти робитаҳои ҳанафӣ ва исмоилия мусоидат кунад ва алоқамандиву ягонагии таълимоти ҳуқуқии онҳоро нишон диҳад.

Омӯзишу таҳқиқи мавзӯи мазкур ба таҳаммулпазирӣ, эҳтиром ва гиромӣ доштани арзиш, ақида ва дигар ҳуқуқҳои фитрии халқу миллат ва дигар пайравони дину мазҳабҳо дар Тоҷикистон, дарки арзишҳои миллӣ инчунин ғаний гардидани адабиёти миллӣ дар бахши ҳуқуқ зарур мебошад. Натиҷаи таҳқиқоти мазкур метавонад, ки дар шинохти таълимоти ҳуқуқии ислом ва умуман ҳанафӣ ва исмоилия мусоидат кунад. Дар баробари ин, таҳқиқот дар раванди ҳам-

⁵ Концепсияи сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи дин аз 4 апрели соли 2018, Асари ишорашуда.

⁶ Эмомалӣ Раҳмон. Имоми Аъзам ва гуфтугӯи тамаддунҳо // Ҷумҳурият. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: http://jumhuriyat.tj/index.php?art_id=1082. (санаи мурочиат: 3.10.2021).

дигарфаҳмӣ миёни тоҷикон, мурсову мадурои фарҳангии дохилии онҳо ва охируламр дар таҳкими ваҳдати миллии тоҷикон саҳми арзандаеро мегузорад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Доир ба мактабҳои гуногуни ҳуқуқии ислом баҳусус ханафия дар Тоҷикистон аз ҷониби муҳаққикон Э. Раҳмон⁷, Ф.Т. Тоҳиров⁸, Э.Б. Буризода⁹, Р.Ш. Шарофзода¹⁰, Э.С. Насриддинзода¹¹, Ҷ.М. Зоиров¹², А.Ф. Холиқзода¹³, Д.С. Раҳмон¹⁴, Б.А. Сафарзода¹⁵, У.А. Азиззода¹⁶, А.Қ.

⁷ Раҳмон Э. Имоми Аъзам ва фарҳанги миллии. – Д., Эр-граф, 2009. – 35 с.; Раҳмон Э. Имоми Аъзам. Рӯзгор, осор ва афкор. – Д., 2009; Раҳмон Э. Дин ва ҷомеа. – Д., 2013. – 229 с.

⁸ Тоҳиров Ф.Т. Инкишофи ҳуқуқ дар Тоҷикистон – Д.: Ирфон, 1994. – 260 с.; Тоҳиров Ф.Т., Холиқов А.Ф. Шариат ва танзими муносибатҳои оилавӣ ва никоҳӣ. – Д.: Диловар, 1999. – 87 с.; Тоҳиров Ф.Т. Аҳамияти имрӯзии усулҳои ҳалли масъалаҳои ҳуқуқии Имом Абуҳанифа // Мактаби динию ҳуқуқии Абуҳанифа: таърихи пайдоиш ва аҳамияти он. Маҷмӯаи мақолаҳои илмӣ бахшида ба соли бузургдошти Имоми Аъзам. Мухаррири масъул академик Ф. Тоҳиров. – Д.: Дониш, 2009. – С. 6-24; Тоҳиров Ф.Т., Обидов Д.С. Саҳми Имоми Аъзам Абуҳанифа дар инкишофи ҳуқуқи исломӣ // Мероси Имоми Аъзам ва фарҳанги исломӣ. – Д.: Дониш, 2009. – С. 5-17.

⁹ Буриев И.Б. Принсипҳои ҳуқуқӣ дар таълимоти Абуҳанифа // Мактаби динию ҳуқуқии Абуҳанифа: таърихи пайдоиш ва аҳамияти он // Мухаррири масъул академик Ф. Тоҳиров. Д.: Дониш, 2009. 168 с.; Буриев И.Б. Становление и развитие институтов государственности Таджикистана (досоветский период): автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.01. – М., 2010. – 39 с.; Буризода Э.Б. Судебные и квазисудебные институты в истории таджикской государственности. Отв. ред. проф. В.Е. Чиркин. – Д.: Ирфон, 2018. – 336 с.; Буриев И.Б. Источники права исламского периода Таджикской государственности: теория и практика / Отв. ред. академика АН РТ Тахиров Ф.Т. 2- изд. – Д.: Ирфон, 2017. – 224 с.

¹⁰ Сативалдыев, Р.Ш. Политическая и правовая мысль раннесредневекового мусульманского Востока (На примере «Кабуснам», «Сиясет-нам», «Синдбаднам»): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. – Д., 1999. – 358 с.; Сотиволдыев Р.Ш. Таърихи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқӣ. Китоби дарсӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2011. – 460 с.; Сативалдыев, Р.Ш., Кенджаев, Ш.Ю. Учение Джами о праве и государстве: монография. – 2-е изд., перераб., изм. и доп. – Душанбе-Худжанд: Ношир, 2016. – 208 с.

¹¹ Насруллоев Э.С., Сафаров Д.С. История государства и права Таджикистана. Ч. 1. (от древнейших времен до Х в.). – Д.: Офсет Империя, 2013. – 357 с.; Насриддинзода Э.С. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. – Д.: Мехрона, 2019. – 203 с.

¹² Зоиров, Д.М. Таджики: от государства Саманидов до суверенной государственности (историко-правовой анализ). – СПб, 2014. – 287с; Тоҷикистон. Эҳёи давлатдорӣ миллии. – Д., 2014. – 260 с.

¹³ Халиков А.Г. Хадис как источник мусульманского права (Суннитское направление). Дис. ... канд. юрид. наук. – Д., 1996. – 210 с.; Тоҳиров Ф.Т., Холиқов А.Ф. Шариат ва танзими муносибатҳои оилавӣ ва никоҳӣ. – Д.: Диловар, 1999. – 87 с.; Холиқов, А.Ф. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон. Қ. 1. – Душанбе: Мағбуот, 2002. – 301 с.; Холиқзода, А.Ф. Ганҷинаи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқии тоҷикон. – Душанбе, 2016. – 163 с.

¹⁴ Раҳмон Д.С. Права человека и глобализация в контексте исламской правовой культуры: история и современность: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Д., 2012. – 216 с.

¹⁵ Сафаров Б.А. Раннее исламское государство и формирование исламских представлений о власти: дис. ... кан. юрид. наук: 12.00.01 / – Д., 2010. – 164 с.

¹⁶ Азизов У.А. Становление и развитие институтов преступления и наказания на территории дореволюционного Таджикистана: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Д., «Андалебар», 2014. – 23 с.; Общая характеристика мусульманского права и особенности его развития на территории Таджикистана // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2018. – №2 (10). – С.20-29.

Назаров¹⁷, Р.С. Одиназода¹⁸, Г.С. Азизкулова¹⁹, Д.С. Обидов²⁰, И.Д. Сафаров²¹, З.А. Саидзода²², М.С. Хайдарова²³, Ф.А. Абдуллонов²⁴, Ф. Рахимова²⁵, Ф.С. Хайруллоев²⁶, Ш.Ю. Кенчаев²⁷, А. Бокизода²⁸ ва дигарон таҳқиқоти васеъ анҷом дода шудааст. Муҳаққикони хоричӣ, аз ҷумла А.А. Василев²⁹, А. Мас-сэ³⁰, В. Ҳаллак³¹, Б. Торнау³², Г.Э. Грюнебаум³³, А.Ф. Кремер³⁴, Л. Бернард³⁵,

¹⁷ Назаров А.К. Исламское уголовное право и его применение в странах с элементами исламской правовой системы: теоретические и прикладные аспекты сравнительный уголовно-правовой анализ) дис. ... д-ра юрид. наук. – Д., 2021. – 404 с.

¹⁸ Одинаев Р.С., Буризода Э.Б. Судебные и квазисудебные институты в истории таджикской государственности. Отв. ред. проф. В.Е. Чиркин. – Д.: Ирфон, 2018. – 336 с.; Одинаев Р.С. Ниҳод мазолим дар таърихи давлатдорӣ пешазшӯравӣ Тоҷикистон (таҷикоти таърихӣ-ҳуқуқӣ). Мухаррири масъул д.и.х. И.Б. Буриев. – Д., 2017. – 176 с.

¹⁹ Азизкулова Г.С., Хакимов Н. История государства и права Таджикистана. В помощь изучающим (от догосударственного общества до 1917 года). – Д., 2018. Ч.1. – 816 с.

²⁰ Обидов Д.С. Мактабҳои ҳуқуқи исломӣ ва аҳамияти онҳо дар рушди ҳуқуқи мусулмонӣ. – Хучанд: Ношир, 2012. – 144 с.; Ханафитская школа права и ее значение в исламском праве суннитского направления (мавераннахрское течение). – Худжанд: Гос. изд-во им. Р. Джаллила, 2011. – 316 с.

²¹ Сафаров И.Д. Правовая система государства Саманидов (IX-X вв.) дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Д., 1999. – 195 с.

²² Саидов З.А. Действия норм шариата ба Бухарском эмирате (1868-1920 гг.): Монография. – Д.: Ирфон, 2014. – 235 с.

²³ Хайдарова, М.С. Формирование и развитие мусульманского права в Арабском халифате (XII-XIII): дис. ...канд. юрид. наук. – М., 1985. – 220 с.; Хайдарова, М.С. Распространения норм мусулманского права в Средней Азии // Изв. Ан Тадж СССР. Сер.: философия правоведение. 1988. №4. – С.56-63.

²⁴ Абдуллонов Ф.М. История судопроизводства досоветского Таджикистана: историко-правовое исследование: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Д., 2011. – 190 с.; Абдуллонов Ф.М. Баъзе масъалаҳои додгустарӣ дар мактаби ҳуқуқи ханафӣ // Мактаби динию ҳуқуқи Абуҳанифа: таърихи пайдоиш ва аҳамияти он // Мухаррири масъул академик Ф. Тохиров. – Д.: Дониш, 2009. – 168 с.

²⁵ Рахимова Ф.М. Учения ханафизм о государстве, справедливости и праве (VIII-XIII вв.). – Д.: Истеъдод, 2016. – 272 стр.

²⁶ Хайруллоев Ф.С. Принцип справедливости в мусульманском праве: Монография. 2-е издание / – Д.: Академия МВД РТ, 2017. – 161 с.

²⁷ Кенчаев Х. Имом Абуҳанифа оид ба сарчашмаҳои ҳуқуқӣ, таҳияи меъёрҳои ҳуқуқӣ, озодандешӣ // Мактаби динию ҳуқуқи Абуҳанифа: таърихи пайдоиш ва аҳамияти он / Мухаррири масъул академик Ф. Тохиров. – Д.: Дониш, 2009. – 168 с.

²⁸ Бокизода А. Фикҳи исломӣ бар асоси мазҳаби ханафӣ (ибодот ва аҳволи шахсӣ). – Д.: Сар-редаксияи илмӣ ЭМТ, 2018. Нашри 5. – 752 с.

²⁹ Васильев А.А. Правовая доктрина как источник права: историко-теоретические вопросы: дис. ... кан. юрид. наук: 12.00.01 / – Москва: РГБ, 2007. – 192 с.

³⁰ Масэ А. Ислам. Очерки истории. – М.: Издательство восточной литературы, 1961. – 229 с.

³¹ Hallaq W.B. A History of Islamic Legal Theories: An Introduction to Sunni Usul al-fiqh. – Cambridge, 1997. – 294 pp.; The Origins and Evolution of Islamic Law. – Cambridge, 2007. – 250 p.; Shaṭṭā: Theory, Practice, Transformations. – Cambridge, 2009.

³² Торнау Н.Е. Изложение начал мусулманского законовещения. – СПб.: 1850. – 650 с.

³³ Грюнебаум Г.Э. Классический Ислам. Очерк истории (600-1258). Пер. с англ. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1988. – 216 с.

Л.Р. Сюкияйнен³⁶, М.Н. Садагдар³⁷, Н.П. Остроумов³⁸, С.В. Остроумов³⁹, Ч. Шохт⁴⁰ ва дигарон дар ин маврид таҳқиқоти густурда гузаронидаанд.

Дар омӯхтани пахлуҳои гуногуни таълимоти исмоилия, аз он ҷумла таърих, фалсафа, мардумшиносӣ ва адабиёт саҳми олимони тоҷик Б.Ғ. Ғафуров⁴¹, Б.И. Искандаров⁴², Х. Додихудоев⁴³, М. Диноршоев⁴⁴, Р.З. Назариев⁴⁵, С. Ҷонбобоев⁴⁶, И. Муҳиддинов⁴⁷, Э. Ҳоҷибеков⁴⁸ ва донишмандони рус А.А. Бобринской⁴⁹, А.А. Семенов⁵⁰, В.А. Иванов⁵¹, Л.В. Строева⁵² ва дигарон

³⁴ Кремер А.Ф. Мусульманское право. – Тошкент, 1888. – 62 с.

³⁵ Bernard Weiss. Interpretation in Islamic Law: The Theory of Ijtihad // The American Journal of Comparative Law. – Vol. 26, No. 2, – Utah. Am. J. Comp., 1977–1978. – P. 199–200.

³⁶ Сюкияйнен, Л.Р. Доктрина как источник мусульманского права // Источники права. – М., 1985. – С. 65–81; Сюкияйнен, Л.Р. Мусульманское право: Вопросы теории и практики. – М.: «Знание», 1986. – 420 с.; Сюкияйнен, Л. Р. Фикх // Ислам: энциклопедический словарь / Отв. ред. С.М. Прозоров. – М.: Наука, ГРВЛ, 1991. – С. 254–259.

³⁷ Садагдар М.И. Основы мусульманского права. – М., 1968. – 159 с.

³⁸ Остроумов Н.П. Исламоведение. Шариат по школе (мазхаб) Абу-Ханифы. – Ташкент: Туркест. вед., 1912. – С. 9–18.

³⁹ Остроумов, С.В., Остроумов, Н.П. Доктрина как источник мусульманского права // Социально-политические науки. – Москва: «Издательский дом Медиа – ВАК». – 2012. № 3. – С. 87–92.

⁴⁰ Schacht, J. The Origins of Muhammadan Jurisprudence. – Oxford: Clarendon Press, 1950. – 348 p.

⁴¹ Ғафуров Б.Ғ. «История секты исмаилитов с начала XIX в. до мировой империалистической войны»: дис. ... кан. истор. наук. – М., 1941; Ғафуров Б.Ғ. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав. Китоби якум. – Д.: Дониш, 1983 – с.; Ғафуров Б.Ғ. Тоҷикон. – Душанбе 1998. – Қисми 1, 2. – 870 с.

⁴² Искандаров, Б.И. История Памира. – Хороз: Мерос. 1995. – 188 с.; Искандаров, Б.И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX век. – часть II. – Д., 1963. – 352 с.

⁴³ Додихудоев, Х. Философия крестьянского бунта: О роли средневекового исмаилизма в развитии свободомыслия на мусульманском Востоке: дис. ... д-ра юрид. наук: философ. наук: 09.00.03. – Д.: Ифрон, 1987. – 430 с.

⁴⁴ Диноршоев, М. Философия Насириддина Туси. –Д.: Дониш, 1968. – 155 с; 2-ое. изд. – Д., 2012. – 191 с.

⁴⁵ Назариев, Р.З. Социальная философия "Ихван ас-сафа" и Насира Хусрава: сравнительный анализ. – Д., 2011. – 293 с.

⁴⁶ Ҷонбобоев, С. Фалсафаи таърих, ҷамъият ва давлат аз нигоҳи исмоилиёни асрҳои миёна // Аҳбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Д., 2011, – №3. – С. 39–49.

⁴⁷ Муҳиддинов, И. Земледелие памирских таджиков Вахана и Ишкашима в XIX— начале XX в. (историко-этнографическая очерк) – М.: Наука, 1975, – 130 с.

⁴⁸ Ҳоҷибеков Э. Очеркҳо оиди забону адабиёт, ҳикоят ва мазҳаби Бадахшон / Маҷмӯи мақолаҳо. – Қисми 3. – Д., 2017. – 244 с.

⁴⁹ Бобринский, А.А. Секта исмаилья в русских и бухарских пределах Средней Азии. – М., 1902. – 18 с.

⁵⁰ Семенов А.А. История Шугнана (Тарих-и Шугнан) / пер. А.А. Семенова. – Ташкент, 1916; Семенов А.А. Описание исмаилитских рукописей, собранных А.А. Семеновым // Азиатский сборник. Из Известий Российской Академии Наук. Новая серия. Петроград, 1918. – С. 2171–2202.

⁵¹ Ivanov A.V. A guide to Ismaili literature. – London: Royal Asiatic Society, 1933. – xii, 138 p.; Nasir-i Khusraw and Ismailism. – Bombay: Thacker & Co:LTD, 1948. – xvi, 198 p.; Иванов В. А. Очерки по истории исмаилизма: к 125 летию со дня рождения В.А. Иванова / Отв. ред. Х. Эльназаров, М. Резван. – СПб.: 2011. – 199 с.

назаррас мебошад. Роҷе ба таълимоти ҳукуки исмоилия дар Тоҷикистон то ҳанӯз аз тарафи муҳаққиқон таҳқиқоти густурда анҷом дода нашудааст. Бояд гуфт, ки олимони шинохтаи рус В. Иванов, Л. Строева ва муҳаққиқони тоҷик Б. Ғ. Ғафуров, Х. Додихудоев ва дигарон дар асарҳои худ таърихи исмоилия ва таълимоти фалсафии исмоилияро омӯхтаанд. Инчунин омӯзиши таърихи исмоилия ва таълимоти он аз ҷониби муҳаққиқони хоричӣ ба монанди А.А. Файз⁵³, А.Ҷ. Ориф⁵⁴, А.Р. Лалани⁵⁵, В. Маделунг⁵⁶, И.К. Пунавалла⁵⁷, Ф. Дафтарӣ⁵⁸, Ҳ. Ҳолм⁵⁹, Ш.Т. Лоҳандвалла⁶⁰ ва дигарон анҷом пазируфтааст.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Диссертатсия дар доираи амалигардонии нақшаи қорҳои илмӣ-таҳқиқотӣ дар шӯъбаи таърихи давлат ва ҳукуки Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳукуки ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2013-2017 дар мавзӯи «Асосҳои амали ниҳодҳои ҳукуқӣ дар таърихи давлатдорӣи тоҷикон: таърих ва замони нав» ва солҳои 2018-2022 «Нақши ниҳодҳои ҳукуқӣ шӯравӣ ва давлатдорӣ дар ташаккул ва рушди Ҷумҳурии соҳибистиқлоли Тоҷикистон» таҳия шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқотро баррасии таърихӣ-назариявӣ ва муқоисавӣ-ҳуқуқии пайдоиш ва ташаккули таълимоти ҳуқуқии ҳанафӣ ва исмоилия ҳамчун мактабҳои алоҳидаи ҳуқуқи мусулмонӣ дар қаламрави Тоҷикистони таърихӣ ташкил медиҳад.

⁵² Строева, Л.В. Государство исмаилитов в Иране в XI–XIII вв. – М.: Наука, 1978. – 273 с.

⁵³ Asaf A.A. Fyzee. Compendium of Fatimid Law. – Simla: Indian Institute of Advanced Study, 1969, – 160 p.; Asaf, A.A. Fyzee. Qadi an-Nu'man the Fatimid Jurist and Author // The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland No. 1 (Jan., 1934). – pp. 1–32.

⁵⁴ Arif A.J. Principals in the development of Ismaili law. Ed., E. Cotran // Yearbook of Islamic and Middle Eastern Law, – Netherlands. Kluwer Law International. 2001. – Volume 7. – pp. 115–126.

⁵⁵ Arzina L. Muhammad al-Baqir // Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia (1st ed.), ed., Meri, Josef W – Oxford, Routledge, 2005. – p. 523–524; Arzina, R.L. Early Shi'i Thought: The Teachings of Imam Muhammad al-Baqir. – London: I.B. Tauris, 2000. – 256 p.

⁵⁶ Madelung, W. The Sources of Ismaili Law // Journal of Near Eastern Studie. – University of Chicago Press, 1976. – Volume 35, No.1. – pp. 29–40.

⁵⁷ Poonawalla, I.K. Al-Qazi al-Nu'man and Ismaili Jurisprudence // Farhad Daftary ed., Medieval Ismaili History and Thought. – Cambridge: Cambridge University Press 1996, – pp. 117–43; Poonawala, I. K. Hadith in Isma'ilism // Encyclopedia Iranica Vol. XI. – New York, 2002. – pp. 449–451; Poonawala, I. K. Isma'ili Jurisprudence / I.K Poonawala // The Encyclopedia Iranica, Columbia University, New York, 2007 – Vol. XIV. – pp. 195–197.

⁵⁸ Daftary, F. The Earliest Ismailis // Arabica, Volume 38, Issue 2 (Jan 1991). – Leiden, 1991. – pp. 214–245; Дафтарӣ, Ф. Мухтасаре дар таърихи исмоилия. – Тарҷумаи Ф. Бадрай – Д.: Нодир, 2003. – 368 с.; Daftary, F. Ismaili literature. A Bibliography of sources and studies. – London–New York: I. B. Tauris-IIS, 2004. – 464 p.; Дафтарӣ, Ф. Традиции исмаилизма в средние века. – Пер. с английского З. Оджиевой. – М.: Ладомир, 2006. – 319 с.; Daftary F. Historical dictionary of Ismailis. – UK, 2012. – 275 p.; Дафтарӣ, Ф. Исмоилиён: таърих ва ақоиди онҳо. – Нашри 2. – Д.: Эр-граф, 2012. – 784 с.

⁵⁹ Heinz, H. The Fatimids and their Traditions of Learning. – London, I.B. Tauris, 1997. – 112 p.

⁶⁰ Lokhandwala, Sh. The origins of Ismaili law. PhD dis. Oxford 1951. – 167 p.

Вазифаҳои таҳқиқот. Дар доираи таҳқиқоти мазкур вазифаҳои зерин ба миён гузошта шудааст:

- муайян кардани мақоми таълимоти ҳуқуқи исломӣ дар низоми ҳуқуқи исломӣ ва баррасии бархе аз осори ҳуқуқи фақеҳони исломӣ;

- мушаххас кардани давраҳои таърихӣ ташаккул ва рушди таълимоти ҳуқуқи исломӣ ва мактабҳои он, алаҳусус ҳанафӣ ва исмоилия; баррасии пайдоиш ва ташаккули мактабҳои зикршуда, муайян кардани заминаҳо ва омилҳои асосии пайдоиши таълимоти ҳуқуқи онҳо;

- таҳлили хусусиятҳои таълимоти ҳуқуқи ҳанафӣ ва исмоилия дар марҳилаҳои гуногун ва баррасии пешрафти таълимоти ҳуқуқи ҳанафӣ ва исмоилия дар музофоти Мовароуннаҳр;

- муайян кардани нақш ва осори асосгузори намоёндагони мактабҳои ҳанафӣ ва исмоилия дар тақмили таълимоти ҳуқуқӣ ва мақоми таълимоти ҳуқуқи онҳо дар давлатдорихи асриёнагӣ, муайян кардани нақш ва таъсири он ба ҳаёти ҷамъиятӣ;

- таҳқиқи сарчашма, принцип ва институтҳои ҳуқуқи ҳанафияву исмоилия ва муайян кардани алоқамандиву ягонагӣ ва фарқияти онҳо;

- таҳлили принципҳои ҳуқуқӣ ва бар пояи онҳо баррасӣ кардани масоили мубрами ҷаҳонӣ, аз қабилӣ терроризму ифротгарӣ аз дидгоҳи ҳанафӣ ва исмоилия ва пешниҳод кардани роҳҳои пешгирии масъалаҳои зикршуда;

- муайян кардани нақш ва мақоми ниҳодҳои ҳуқуқи асриёнагӣ аз қабилӣ қозӣ, мухтасиб, шурга ва дигар мақомҳо дар таъбиқи меъёрҳои ҳуқуқи ҳанафӣ ва исмоилия;

- ҷамъбасти натиҷаҳои умумии тақиқоти диссертатсионӣ, натиҷагирҳои умумӣ ва тақлифҳо оид ба таҳқиқоти илмӣ.

Объекти таҳқиқотро равандҳои ҳаёти ҷамъиятӣ, муносибатҳои ҷамъиятӣ ва ҳодисаҳои таърихӣ ташкил медиҳанд, ки ба мактаби ҳанафияву исмоилия алоқамандии зич доранд.

Мавзӯи таҳқиқотро таълимот, ақидаҳо, мафҳумҳо, нуктаҳои назар, таърифҳо доир ба ҳуқуқ, сарчашмаҳо, принципҳо, институтҳои ҳуқуқӣ, муносибатҳои ҷамъиятӣ ва ҷанбаҳои гуногуни таълимоти ҳуқуқи ҳанафӣ ва исмоилия ва таъбиқи амали онҳо дар давраҳои муайяни таърихӣ мактабҳои зикршуда ташкил медиҳад.

Марҳила, мақом ва давраи таҳқиқот. Таҳқиқоти диссертатсионӣ мазкур бо мақсади низомнок, пурра ва ҳамаҷониба таҳқиқ намудани ташаккул ва рушди таълимоти ҳуқуқи мактабҳои исломӣ, баҳусус ҳанафӣ ва исмоилия дар Мовароуннаҳр дар ду марҳилаи асосӣ анҷом дода шудааст: а) пайдоиши таълимоти ҳуқуқи ислом ва мактабҳои ҳанафияву исмоилия дар асрҳои миёна то давраи низоми ҳуқуқи сотсиалистӣ дар қаламрави Тоҷикистони таърихӣ ва б) омӯзиши арзишу аҳамияти назариявӣ-амалии таълимоти ҳанафӣ ва исмоилия дар шароити муосир. Дар доираи таҳқиқоти диссертатсионӣ мазкур ташаккул ва рушди таълимоти ҳуқуқи ҳанафӣ ва исмоилия дар қаламрави

Мовароуннаҳр мавриди омӯзиш қарор дода шудааст. Давраи анҷом додани таҳқиқоти диссертатсионии мазкур солҳои 2012-2022-ро фаро мегирад.

Асосҳои назариявии таҳқиқотро ғояҳо ва ақидаҳои олимони соҳаи ҳуқуқи Тоҷикистон, Русия ва дигар кишварҳои хориҷӣ доир ба ҷанбаҳои гуногуни таълимоти ҳуқуқии ҳанафӣ ва исмоилия ташкил медиҳанд. Ҳамчунин дар таҳқиқоти қори мазкур аз осори олимони соҳаҳои фалсафа, диншиносӣ, ҷомеашиносӣ, забоншиносӣ ва ғ. низ истифода шудааст. Муаллиф дар таҳқиқоти диссертатсионӣ кӯшидааст, ки мафҳумҳо ва ақидаҳои олимони маъруф, ки дар таҳқиқи институтҳои ҳуқуқи исломӣ саҳми беандоза гузоштаанд, муқоиса карда, андешаҳои худро асоснок намояд. Илова бар ин, муаллиф маъхазҳои гуногунро низ мавриди истифода қарор додааст, ки асоси назариявии таҳқиқоти диссертатсиониро ташкил медиҳанд.

Заминаҳои назариявии таҳқиқотро асарҳои олимони соҳаҳои назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат, ҳуқуқи исломӣ, фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҷомеашиносӣ ватанӣ хориҷӣ ба монанди Б.Ғ. Ғафуров, Э. Раҳмон, Б.И. Искандаров, Ф.Т. Тоҳиров, Х.Д. Додихудоев, Р.С. Шарофзода, Э.Б. Буризода, А.Ғ. Холиқзода, З.А. Саидзода, Ф.С. Хайруллоев, Д.С. Обидов, И. Муҳиддинов, А. Боқизода, А.А. Бобринской, А.А. Файз, А. Нанҷӣ, А. Лалани, В.А. Иванов, В. Маделунг, И.К. Пунавалла, Л.В. Строева, Л.Р. Сюкияйнен, Ф. Дафтгарӣ, ва дигарон ташкил медиҳанд.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Дар қарабонаи таҳқиқоти диссертатсионӣ усулҳои умумилмӣ ва махсуси ҳуқуқӣ (таърихӣ-ҳуқуқӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, шаклӣ-ҳуқуқӣ, мантиқӣ-забонӣ) истифода шудаанд. Дар асоси усули таърихӣ-ҳуқуқӣ, ҷанбаҳои таърихӣ таълимоти ҳуқуқии ҳанафӣ ва исмоилия ва давраҳои ташаккули таърихӣ онҳо муайян карда шуд. Тибқи усули муқоисавӣ-ҳуқуқӣ асосҳои меъёрӣ ва мундариҷаи сарчашмаҳои ҳуқуқии ҳанафӣ ва исмоилия, умумият, алоқамандӣ ва фарқияти меъёру институтҳои ҳуқуқи ҳанафӣ ва исмоилия муқаррар гардиданд. Мафҳум, моҳият ва унсурҳои меъёри падидаҳои ҳуқуқии мактабҳои зикршуда дар асоси усули шаклӣ-ҳуқуқӣ муайян гардиданд. Тартиби истифодаи истилоҳу ибораҳо ва мафҳумҳои ҳуқуқӣ, дурустии онҳо ва ба меъёрҳои забони давлатӣ мутобикат кардани мағзи таҳқиқоти мазкур бо истифода аз усули мантиқӣ-забонӣ анҷом дода шуд.

Заминаҳои эмпирикии таҳқиқотро Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими анъана ва ҷашну маросимҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд», Консепсияи сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи дин, Барномаи давлатии тарбияи ватандӯстӣ ва таҳкими хувияти миллии ҷавонони Тоҷикистон барои солҳои 2018-2022 ва дигар санадҳои меъерии ҳуқуқӣ, инчунин, суҳанрониву баромадҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ташкил медиҳанд.

Навгонии илми таҳқиқот. Диссертатсияи мазкур таҳқиқоти нави илмӣ оид ба таълимоти ҳуқуқии мактабҳои ҳанафӣ ва исмоилия мебошад. Дар он мафҳуми тарифҳо ва ғояҳои гуногун марбут ба таълимоти ҳуқуқӣ ва аҳамияти он дар таърихи давлат ва ҳуқуқ омӯхта шудааст. Инчунин, нақш ва мақоми таълимоти ҳуқуқии исломӣ баррасӣ гардида, давраҳои таърихии ташаккули таълимоти ҳуқуқии исломӣ ва ду мактаби он – ҳанафӣ ва исмоилия муайян карда шудаанд. Афкори ҳуқуқии намоёндогони мактабҳои зикршуда ба монанди Абуҳанифа Нуъмон, Муҳаммад Шайбонӣ, Бурҳониддини Марғелонӣ, Алӣ Абӯтолиб, Чаъфари Содик, Абуҳанифа Қозӣ Нуъмон, Насриддини Тусӣ, Носири Хусрав ва дигарон дар диссертатсия баррасӣ гардидаанд. Ҳамчунин сарчашма, принцип, соҳа ва институтҳои ҳуқуқӣ дар таълимоти ҳанафӣ ва исмоилия мавриди баррасӣ қарор гирифта, муаллиф андешаҳои худро роҷеъ ба мафҳуми моҳият ва навъбандиҳои сарчашмаҳои ҳуқуқӣ ва институтҳои ҳуқуқии мактабҳои зикршуда ироа кардааст. Инчунин, муаллиф ақида ва андешаҳои худро дар мавриди татбиқи таълимоти ҳуқуқии ҳанафӣ ва исмоилия дар марҳилаҳои қаламрави Мовароуннаҳр баён карда, дидгоҳи мактаби ҳанафӣ ва исмоилияро таҳлил кардааст. Илова бар ин, масъалаҳои таҳкими сулҳу субот ва ваҳдат, мубориза алайҳи терроризму ифротгароиро дар диссертатсия мавриди таҳлил қарор гирифта, ҳамчунин роҳҳои пешгирии чунин амалҳои хатарзоро пешниҳод кардааст.

Нуктаҳои, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд. Навгонии илми диссертатсия бо **нуктаҳои зерин**, ки ба ҳимоя пешкаш мешаванд, собит мегардад.

1. Дар диссертатсия мафҳум, моҳият ва навъҳои таълимот муайян шуда, қайд гардидааст, ки таълимот дар илми ҳуқуқ ба ду маъно: ҳамчун маҷмӯи ғояҳои андешаҳои ҳуқуқшиносон марбут ба дилхоҳ категория ё институти ҳуқуқӣ ва ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ фаҳмида мешавад. Ба сифати сарчашмаи ҳуқуқ афкор ва осори ҳуқуқшиносони барҷаста дохил мешаванд, ки дар онҳо танзими масъалаҳои мушаххаси ҷамъиятӣ пешбарӣ шудааст. Дар адабиёти илмӣ ба маънои охирӣ инчунин мафҳумҳои «илми ҳуқуқ», «назарияи ҳуқуқ», «доктринаи ҳуқуқ» ва ғ. истифода мешаванд. Нақш ва мақоми таълимот дар таърихи давлат ва ҳуқуқи кишварҳои хориҷӣ таҳлил гардида, он ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқӣ дар марҳилаҳои бостон ва асрҳои миёна мақому мартабаи калон дошт. Муҳимтарин манбаҳои ҳуқуқии давлат ва низомҳои гуногуни ҳуқуқии ҷаҳонӣ (ба монанди дхармашастра ва артхашастраҳо, қонунҳои Ману, «Авасто», осори ҳуқуқшиносони Рум ва ғ.) маҳсули зеҳнии донишмандону шоҳони одил ба ҳисоб мераванд.

2. Дар баробари оилаҳои ҳуқуқӣ таълимот дар асрҳои миёна чун сарчашмаи муҳими ҳуқуқи исломӣ маҳсуб мешуд. Рушди таълимоти ҳуқуқи исломӣ ба пешрафти илми фикҳ ва пайдоши чандин мадрасаҳо (Низомия дар Бағдод, Нишопур, Марв ва Ҳирот, Ал-Азҳар, Дорулҳикма ва ғ.) вобастагӣ дорад. Инчунин ба пешрафти таълимоти ҳуқуқии исломӣ мактабҳои бузурги ҳуқуқӣ аз қабилӣ мактабҳои аҳли суннат ва ҷамоат (ҳанафӣ, ҳанбалия, моликият ва шофеия) ва аҳли ташайюъ (ҷаъфарӣ, имомӣ, исмоилия ва зайдиё) та-

кони бузург бахшиданд. Дар радифи мактабҳои ҳуқуқии ислом ҳанафӣ ва исмоилия мактабҳои бузурги фикрӣ ба ҳисоб мераванд. Таълимот ва осори намоёндагони онҳо ҳамчун мероси бузурги фарҳангии башар мебошад, ки асрҳо дар байни халқу миллатҳои гуногун рушду такомил ёфта, масоили давлатдорӣ ва муносибатҳои мураккабу печдарпечи ҷамъиятиро фаро гирифт. Асар, васиятнома ва ҳидоятҳои фақеҳону донишмандони мусалмон ба монанди «Васиятнома»-и Абуҳанифа Нуъмон, «Алхироч»-и Абуҷусуф Яъқуб, «Даоимулислом»-и Қозӣ Нуъмон, «Ҳидоя»-и Бурҳониддин Марғелонӣ, «Қозихон»-и Маҳмуди Фарғонӣ ва ғ. ҳамчун дастур ё қонун барои давлатҳои асрмиёнагӣ хидмат мекарданд. Дар онҳо ақида ва назарияҳо доир ба тамоми институтҳои асосии давлатӣ, ҳуқуқӣ ва ҷамъиятӣ ифода ёфтааст.

3. Ҳанафӣ аз бузургтарин мактабҳои ҳуқуқии исломист, ки Абуҳанифа Нуъмон ибни Собит асос гузоштааст. Таълимоти ҳанафӣ замони зиндагии Абуҳанифа ва фаъолияти шогирдони ӯ, инчунин марҳалаи рушди равияи мовароуннаҳрии он рушду инқшоф ёфтааст. Рушди таълимоти мактаби ҳанафӣ маҳз дар Мовароуннаҳру Хуросон анҷом пазируфта, дар тӯли асрҳои зиёд намоёндагони ин мактаб махсусан тоҷикон бо таълифи осори бешумор ва қалонҳаҷми худ бар пояи фикри Абуҳанифа таълимоти мактаби ҳанафӣро вуҷъат доданд. Таълимот ва мактаби Абуҳанифаро шогирдону пайравонаш дар минтақаҳои гуногун таъвият бахшиданд. Алалхусус мактаби мовароуннаҳрии ҳанафӣ бо таълимот ва осори пурарзиш дар илми ҳуқуқ ба муҳимтарин мактаби минтақа табдил ёфта, низоми ҳуқуқии он ба давлатдориҳои баъдӣ хидмат кард. Осори ин мактабро асарҳои Абуҳанифа, Муҳаммад Шайбонӣ, Бурҳониддин Марғелонӣ, Маҳмуди Фарғонӣ ва дигар донишмандон ташкил медиҳанд.

4. Исмоилия аз ҷумлаи мактабҳои ҳуқуқие мебошад, ки ба номи Исмоил – фарзанди имом Ҷаъфарӣ Содик маъруф аст. Заминаҳои пайдоиш ва ташаккули таълимоти ҳуқуқии исмоилияро таълимоти ҷаъфарӣ ташкил медиҳанд. Давраҳои ташаккули таълимоти ҳуқуқии исмоилияро давраи Фотимиён (асрҳои 9–11), Аламут (асрҳои 11–13), давраи пасоалумут (асрҳои 13–19) ва марҳаллаи нав (аз оғози асри 19) ташкил медиҳанд. Исмоилия ҳамчун мактаби ҳуқуқӣ дар замони Фотимиён рушд карда, ба он фақеҳ ва қозии маъруф Қозӣ Абуҳанифа Нуъмон, ки ба номи «Қозӣ Нуъмон» (в. 363/974) маъруф буд, асос гузоштааст. Ӯ зиёда аз 10 асари ҳуқуқӣ таълиф намудааст. Асари қалонҳаҷми ҳуқуқии «Даоим-ул-ислом»-ро гирдоварӣ кардааст, ки ҳамчун маҷмуаи қонунҳои Фотимиён ва исмоилиёни мустаълӣ ба шумор мерафт. Дар замони Аламут ва пасоаламут асарҳои зиёд аз ҷониби мутафаккирони исмоилӣ таълиф гардидаанд, ки фарогири масоили гуногуни фалсафӣ, динӣ, адабӣ ва ҳуқуқӣ мебошанд.

5. Ҳуқуқи ҳанафӣ ва исмоилия аз рӯи бисёр ҷанбаҳои ҳуқуқӣ ба ҳам наздик ва алоқаманданд, ки дар ин хусус дар диссертатсия пурра инъикос гардидааст. Яқум, асли баромади ҳанафӣ ва мактабҳои шиа ба доираҳои ҳуқуқэҷодкунии Куфа алоқаманд аст. Алӣ Абутолиб (имомӣ нахустин барои ҳамаи шиаён) ва Абуҳанифа Нуъмон дар Куфа зиндагӣ ва эҷод карданд, аз дои-

раҳои илмии ин шаҳр бахравар гардидаанд. Дуюм, ба густариши таълимоти ҳарду мактаб фарзандони барӯманди тоҷик Абуҳанифа Нӯмон, Имом Бухорӣ, Имом Тирмизӣ, Мӯҳаммад Шайбонӣ, Бурҳониддин Марғелонӣ, Маҳмуди Фарғонӣ, Аҳмади Косонӣ, Носири Хусрав, Аҳмади Насафӣ, Абуҳотами Розӣ, Насриддин Тусӣ, Алмуайяд Фиддини Шерозӣ, Абу Яъқуб Сичистонӣ, Абулфайз Шаҳристонӣ ва дигарон мусоидат кардаанд. Агарчи мактабҳои фикҳии ҳанафӣ ва исмоилия дар сарзамини араб ба монанди Ироку Миср пайдо шуда бошанд ҳам, вале дар ташаккули он маҳз фарзандони тоҷик, донишмандону мутафаккирони бузурги миллати мо саҳми намоён гузоштаанд. Абуҳанифа Нӯмон ва Носири Хусрав аз ҷумлаи чунин фарзандони пурифтихори тоҷикон буданд, ки маҳз аз сарзамини тоҷикон буруз карда, марзҳои паҳноварро тай намуданд, дар марказҳои илмии Қуфаву Қоҳира шухратёр гардида, таълимоти мактабҳои ҳешро ривочу равнақ доданд. Сеюм, мактабҳои таълимотии ҳанафӣ ва исмоилия усулҳои ақлии омӯзиширо истифода карда, ба тамоми мактабҳои ҳуқуқи мусулмонӣ замина гузоштанд. Чорум, таҷрибаи таҳаммулгарой ва зиндагии босуботи пайравони ҳанафӣ ва исмоилияи Тоҷикистон дар тӯли ҳазорон сол намунаи беназири гуфтугӯи мазҳабҳо ва мусолиҳату созиш маҳсуб меёбанд.

6. Густариши таълимоти ҳуқуқии ҳанафӣ аз ҷониби фақеҳон бо роҳи таълиму тарбияи фақеҳону шогирдон, таҳияву таълифи асарҳои ҳуқуқӣ, ривочу равнақи омӯзиши илми фикҳ дар мадрасаҳо анҷом дода шудааст. Таълимоти ҳанафӣ аз марҳилаҳои аввали пайдоишу ташаккул рушду такмил ва дар минтақаҳои гуногун густариш ёфт. Шогирдони Абуҳанифа ва пайравони мактаби ӯ дар шаҳрҳои бузурги Мовароуннаҳр (Бухоро, Самарқанд, Марв ва ғ.) мактабҳои маҳаллӣ кушода, фикҳ ва дигар илмҳоро ба донишомӯзон меомӯхтанд. Вусъати таълимоти ҳуқуқии исмоилия ба давраи Фотимиён рабт дошта, тавассути донишмандони он таълимоти ҳуқуқии исмоилия дар нуқоти гуногуни ҷаҳон густариш ёфт. Дониён ва пируни исмоилия на танҳо паҳнку-нандагони таълимоти динӣ, фалсафӣ ва адабии исмоилия дар минтақаҳои гуногун ба шумор мерафтанд, балки онҳо дар таблиғи принципҳои ҳуқуқӣ, назарияҳои идораи ҷомеа ва ҳалли масъалаҳои ҷамъиятӣ аз замони Фотимиён то ибтидои асри 20 нақши муассир доштанд. Маҳз таълимоти исмоилия ба воситаи онҳо аз замони Фотимиён то ибтидои ҳукумати Шӯравӣ дар бархе аз ноҳияҳои ВМКБ паҳн гардида, аҳолии ин минтақа аз меъёрҳои низоми ҳуқуқии давлатҳои ҳукмрон ва таълимоти ҳуқуқии исмоилия истифода мекарданд. Таълимоти ҳуқуқии исмоилия дар давраҳои пасофотимӣ аз ҷиҳати назариявӣ ба дараҷаи баланд рушду такмил наёфта, танҳо бархе аз меъёрҳоро институтҳои ҳуқуқи ҳусусӣ ба монанди никоҳу талок, уҳдадорӣ, муносибатҳои молу мулкӣ ва ғ. дар байни пайравони исмоилия амал кардааст.

7. Дар ҳуқуқи исломӣ сарчашмаҳои асосӣ Қуръон ва суннат буда, инчунин сарчашмаҳои дигар ба монанди иҷмоъ, иҷтиҳод, қиёс, фатво, райъи ҳокимон ва урф низ дар мактабҳои гуногунии ҳуқуқии исломӣ истифода мешаванд. Дар мактабҳои ҳанафӣ ва исмоилия Қуръон ва суннат сарчашмаҳои

асосии ҳуқуқӣ эътироф шуда, барои ҳанафиён иҷмоъ, иҷтиҳод, киёс, ғатво, раъй ва урф ҳамчун сарчашмаҳои дуввуминдараҷа истифода мешаванд. Аммо дар исмоилия сарчашмаҳои зикршуда манбаи ҳуқуқӣ эътироф намешаванд. Қобили зикр аст, ки онҳо дар гузашта дар доираи ваколати имом дар шакли роҳнамо, қоидаву дастур, фармон ва ҳидоятҳо содир шуда, ба пайравон ирсол мегарданд. Қоидаву дастур ва фармонҳои имомони исмоилӣ бештар меъёрҳои ахлоқиро фаро гирифта, хусусияти тавсиявӣ доранд.

8. Дар таълимоти мактабҳои ҳанафия ва исмоилия принципҳои сершумори ҳуқуқӣ мавҷуд аст, ки заминаи ҳамаи муносибатҳоро падидаҳои ҳуқуқӣ ва ҷамъиятӣ мебошанд. Бар асоси таҳлили осори ҳуқуқии намоёндагони ҳар ду мактаб муайян гардид, ки принципҳои ҳуқуқии қонуният, адолату баробарӣ, инсондӯстӣ асоси таълимоту афкори мактабҳои зикршударо ташкил медиҳад. Бахусус аслҳои инсондӯстӣ ва адлу адолатпарварӣ дар васиятҳои Абӯҳанифа ба шогирдонаш дар қори қозӣёт, татбиқи принципҳои қонуният у баробарӣ дар замони Фотимиён аз ҷониби халифаҳои фотимӣ, инчунин башардӯстиву эҳтиром ба гуногунандешӣ дар таълимоти давраи пасоаламат ва ғ. инъикос ёфтааст. Дар баробари принципҳои ҳуқуқӣ таълимоти ҳанафия ва исмоилия аслҳои ҳамзистии осоишта, сулҳу иттиҳоди байни одамон, таҳаммулпазирӣ ва ғ.-ро таблиғу таҳким намудаанд. Ҳар ду мактаб муҳолифи зуҳуроти номатлуби ҷомеа аз қабилӣ ифротгароиву хурофот, ки имрӯз аз ҷониби бархе аз ҳаракатҳои тундагаро таблиғ мешаванд, мебошанд. Таълиму тарбия ва омӯзонидани касбу ҳунароҳои гуногун, инчунин фаро гирифтани толибилмон бо донишҳои дунявӣ ва ғ. роҳҳои асосии пешгирии ҷалби одамон аз ҳаракатҳои ифротӣ маҳсуб меёбад.

9. Соҳаҳо ва институтҳои ҳуқуқии ҳанафия ва исмоилия фарогири меъёрҳои васеи ҳуқуқӣ буда, онҳо дар асарҳо ё маҷмӯаҳои бузург ба монанди «Ҳидоя», «Даоим-ул-ислом» ва ғ. дарҷ гардидаанд. Асарҳои зикршуда бо фарогири институт ва соҳаҳои зиёди ҳуқуқӣ ҳамчун маҷмӯаи қонунҳо барои ҳилофату сулолаҳои асримиёнагӣ ба монанди Хилофати Араб (Уммавиён, Аббосиён, Фотимиён ва ғ), Сомониён, Қарахониён, Салҷуқиён, давлати Аламут, Империяи муғулҳо, Теуриён то замони Аморати Бухоро истифода шуда, меъёрҳои онҳо мавриди амал қарор гирифтаанд.

10. Дар асоси Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар санадҳои ҳуқуқӣ ба шахрвандон ҳуқуқи озодонаи иҷроӣ расму оини динӣ ва мазҳабӣ кафолат дода шудааст. Бинобар ин, аҳли ҳанафиёну исмоилиёни Тоҷикистон низ аз ин ҳуқуқ бархӯрдор буда, расму оини мазҳабии худро метавонанд озодона иҷро намоянд. Барои пайравони ҳанафия ва исмоилия ду иқдоми бузурги таърихӣ дар замони истиқлол ба даст омад. Якум, бо ташаббуси Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2009 «Соли бузургдошти Имоми Аъзам» эълон гардид, ки чунин иқдом барои дарки арзишҳои миллӣ ва осору бузургони ниёгон, шиносӣ бо таълимоти ғании Абӯҳанифа Нумон ва мактаби ҳанафия, инчунин баланд бардоштани сатҳи таҳаммулпазириву эҳтиром ба гуногунандешии пайравони гуногун нақши созгор гузошт. Дуюм, барои пайравони исмоилия ҳамкории Тоҷикистон бо имомати исмоилия ба роҳ монда шуд.

Бори нахуст, соли 1995 бо даъвати Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон роҳбари исмоилиёни чаҳон Шохзода Карим Оғохонӣ IV ба Тоҷикистон ташриф овард, ки ин сафари таърихӣ дар тӯли зисту зиндагии чандинсолаи пайравони исмоилияи Тоҷикистон ба шумор меравад. Қобили зикр аст, ки дар давраи мураккаби вазъияти сиёсӣ имомати исмоилия хостори ҳарчи зудтар баргаштани сулҳ дар Тоҷикистон, муттаҳидӣ ва дар фазои озоду ором зистани халқу миллатҳои Тоҷикистон буд. Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Шабакаҳои рушди Оғохон ҳамкорихоро ҳанӯз аз солҳои аввали соҳибистиклолӣ ба роҳ монда, дар натиҷа созмону институтҳои имоматӣ фаъолияти худро ба роҳ монда, як қатор барномаҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди амал қарор гирифтанд. Ин робитаҳо барои беҳбудӣ ва рушди ҳаматарафаи мардуми Тоҷикистон дар асоси шартномаҳои дугарафа то ҳол идома ёфта истодаанд. Ба муассисаҳои имоматӣ дар тарҳ ва таъбири барномаҳо, фаъолияти консулҳои исмоилӣ ва ғ. имконият фароҳам оварда шуд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ ба омӯзиши минбаъдаи ҷанбаҳои гуногуни таълимоти ҳуқуқии ҳанафия ва исмоилия замина гузошта, ҳамчунин метавонад барои таҳқиқоти илмӣ ва таҳияи адабиёти таълимӣ-методӣ доир ба таърихи давлат ва ҳуқуқ, ҳуқуқи мусулмонӣ, таърихи афкори сиёсӣ-ҳуқуқӣ ва тадриси фанҳои зикршуда истифода шавад. Аз рӯи ҷанбаҳои гуногуни мавзӯи диссертатсионӣ курсҳои махсус, мавзӯҳои нав барои рисолаҳои хатм ва ғ. ташкил карда мешавад. Ин таҳқиқот ҳамчунин аҳамияти маърифатӣ дошта, доираи васеи хонандагону донишмандон метавонанд аз ҷанбаҳои назариявии диссертатсия бархӯрдор гарданд. Мавзӯи мазкур муҳимияти тарбиявӣ дошта, шуури одамонро доир ба эҳтироми ҳуқуқи инсон, башардӯстӣ, гуногунандешӣ, гиромидошти шаъну шарафи намояндагони пайравҳои дину мазҳабҳои гуногун, таблиғи сулҳу иттиҳод, даст кашидан аз иштирок дар ҳаракатҳои хусусияти тундраву ифротгароидошта ва ғ. ғайи мегардонад. Дар раванди ҳамкорихои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва шабакаҳои имомати исмоилия метавонад нуктаҳои асосии диссертатсия ва таклифу пешниҳодҳои он муфид бошад.

Дарачаи эътимоднокӣ натиҷаҳои таҳқиқотро афқору андешаҳои ҳуқуқии намояндагон, фақеҳон ва мутафаккирони мактабҳои ҳанафия ва исмоилия ва осори мактабҳои зикршуда муайян мекунанд. Муаллиф зимни таҳқиқ аз сарчашмаҳои муътамад истифода карда, бар асоси усулҳои объективонаи илмӣ, усулҳои таърихиву ҳуқуқӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ таҳқиқоти мазкурро анҷом додааст. Инчунин, бо истифода аз таҳқиқоти олимони соҳаҳои ҳуқуқшиносӣ, таърих, фалсафаву диншиносии ватаниву хориҷӣ ба дарачаи эътимоднокӣ натиҷаҳои қори диссертатсионии мазкур мусоидат карда, дар асоси таҳлили андешаҳои онҳо муаллиф ташаккул ва рушди таълимоти ҳуқуқии мактабҳои ҳанафия ва исмоилияро дар худуди Мовароуннаҳр баррасӣ кардааст.

Мутобикати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсияи мазкур ба шиносномаи самти илмҳои ҳуқуқшиносӣ аз рӯи ихтисоси 12.00.01 – Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар бораи ҳуқуқ ва давлат мутобикат мекунад.

Саҳми шахсии доктарабӣ дарёфти дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми муаллифи диссертатсия дар он зоҳир мегардад, ки вазифаҳои дар пешгузошташударо дар доираи қори диссертатсионӣ амалӣ гардонид, роҳҳои ҳалли масъалаҳоро пешниҳод кардааст; дар ҳамаи давраҳои таҳқиқот дар асоси таҳлили тафсир ҳуҷҷаҳои шахсиро баён доштааст, ки натиҷаҳои ба дастовардашуда дар конференсияҳо, лексияҳо, семинарҳо ва нашрияҳои илмӣ тасдиқ карда мешаванд.

Тасвир ба амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия дар шӯбаи таърихи давлат ва ҳуқуқ ва Шурои олимони Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.М. Баҳоваддинови АМИТ таҳия, муҳокима ва барои ҳимоя тавсия шуда, дар кафедраи назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқи факултети ҳуқуқшиносии ДМТ аз ташҳиси муқаддамоти гузаштааст.

Ҳамчунин, доир ба паҳлуҳои гуногуни диссертатсия муаллиф дар шакли маъруза дар конференсияҳои зерин баромад кардааст:

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалии «Нақши ҷавонон дар ҳалли мушкилоти муҳим дар манзари ҷаҳонишавӣ». Мавзӯи маъруза: «Ҳуқуқу озодиҳои асосии инсон дар таълимоти Алӣ Абутолиб» (Душанбе, 19–21 майи 2014);

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалии «Нақши ҷавонон дар рушди илми ватанӣ». Мавзӯи маъруза: «Пайдоиш ва инкишофи таълимоти ҳуқуқии исмоилия дар Тоҷикистон» (Душанбе, 22 майи 2015);

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ бахшида ба 25-солагии Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон «Истиқлолияти давлатӣ – таҳкимбахши низоми давлатдорӣ миллӣ». Мавзӯи маъруза: «Ташаккули падидаҳои мазҳаби исмоилия дар даври Истиқлолияти давлатӣ дар Тоҷикистон» (ВМКБ, Авҷ, 10-12 августи 2016);

– Конференсияи дуҷуми байналмилалӣ илмию амалии «Нақши олимони ҷавон дар рушди илм, инноватсия ва технология». Мавзӯи маъруза: «Пайдоиш, инкишоф ва рушди таълимоти мактаби ҳуқуқии «Ҷаъфария». (Душанбе, 11-12 майи 2017).

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ бахшида ба 30-солагии Истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Рушди илми ҳуқуқ дар 30 соли Истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон». Мавзӯи маъруза: «Таълимоти ҳуқуқӣ ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ: моҳият ва тадбиқи он дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон ва Тоҷикистони соҳибистиклол». (Душанбе, 22 июни 2021).

Интишорот аз рӯи мавзӯи диссертатсия. Натиҷаҳои асосии таҳқиқоти анҷомшуда дар 15 мақолаи илмӣ, аз он ҷумла 5 мақола дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 10 мақола дар нашрияҳои дигар ба таъб расидаанд.

Сохтор ва ҳачми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, ду боб, шаш зербоб, хулоса ва феҳристи адабиёт иборат аст.

ҚИСМҶОИ АСОСИИ ДИССЕРТАТСИЯ (ФИШУРДА)

Дар муқаддима аҳамият ва мубрамияти мавзӯи таҳқиқот дода шуда, сатҳи таҳқиқот, объект, пердмет, мақсад, вазифаҳо, асосҳои назариявӣ ва методологии таҳқиқот, навгонии илмӣ ва нуктаҳои илмии қор муайян шудааст, ҳамзамон дар он қорқарди натиҷаҳои таҳқиқот ва сохтори диссертатсия баён гардидааст.

Дар боби аввал «**Пайдоиш, ташаккул ва густариши таълимоти ҳуқуқии мактабҳои ҳанафия ва исмоилия дар Мовароуннахр**» давраҳои зуҳур ва пешрафти таълимоти ҳуқуқии ҳанафия ва исмоилия таҳқиқ шудааст.

Боби мазкур аз се зербоб иборат буда, зербоби якум «**Таълимоти ҳуқуқии исломӣ ва даврабандии рушди он**» марҳилаи аввали пайдоиш ва шаклгирии таълимоти ҳуқуқии исломиро инъикос қардааст. Дар ин бахш дар бораи таълимоти ҳуқуқӣ ва нақши он ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқӣ таҳқиқ шудааст. Инчунин пайдоиш, ташаккул ва густариши таълимоти ҳуқуқии исломӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифта, қайд гардидааст, ки ҳуқуқии исломӣ аз марҳилаҳои нахустини ташаккул то имрӯз дар кишварҳои гуногун рушду инкишоф ёфта, даврабандии қабл аз хилофат, давраи хилофати араб ва пас аз хилофат қулли марҳалаҳои таҳаввул, ташаккул ва пешрафти онро фаро мегирад. Дар давраи қабл аз хилофат асосан давраи ҳаёти Паёмбар, роҳбарии чомаи мусалмонон дар Маккаву Мадинаро фаро гирифта, бо нозил шудани Қуръон ва қабули аҳднома ё дастури Мадина пояҳои ҳуқуқии исломӣ гузошта шуд. Дар давраи хилофат бошад, дастур ва аҳкоми халифаҳои Рошиддин, пайдоиши мактабҳои ҳуқуқии замони Уммавиёну Аббосиён ва Фотимиён ба густариши ҳуқуқии исломӣ таъсир расонидаанд. Ҳамчунин таълимоти ҳуқуқии исломӣ дар замони ҳукмравои сулолаҳои миллӣ (Тоҳириён, Саффорӣён, Сомониён), давраи ҳукмронии сулолаҳои турку муғул, замони мустамликадорӣ (аз охириҳои асри 15 то миёнаҳои асри 20 тахти империяҳои аврупоӣ қарор гирифтани қаламрави густариши ислом); давраи нав (марҳаллаи ташаккули миллату давлатҳо дар Шарқ) инкишоф ёфт. Давраи тиллоии рушди таълимоти исломӣ асрҳои 8–13 давраи пайдоиши мактабҳои ҳуқуқӣ мебошад. Дар ин давра намояндагони мактабҳои ҳуқуқӣ асарҳои фикҳӣ офариданд, ки дар баробари дастовардҳои олимони маъруфи ҳуқуқии Рим арзиши баланд доштанд.

Дар зербоби дуюм «**Пайдоиш ва ташаккули мактабҳои ҳанафия ва исмоилия**» заминаҳои пайдош ва вусъати таълимоти ҳуқуқии мактабҳои ҳанафия ва исмоилия баррасӣ гардидааст. Пайдоиш ва ташаккули таълимоти ҳуқуқии ҳар ду мактаб бар пояи нахустманбаъҳои асосии ҳуқуқии исломӣ – Қуръон, суннат ва ҳадис асос ёфтааст. Ҳанафия мактаби бузург ва қомилтар буда, пояи таълимоти ҳуқуқии онро фарзанди тоҷик Абуҳанифа Нуъмон ибни Собит асос гузоштааст. Ин мактаб аз худ мероси гаронбаҳоеро боқӣ гузоштааст, ки дар марҳилаҳои баъдӣ бар асоси он китобҳои бузургҳачми ҳуқуқӣ

навишта шуда, меъёру таълимоти он барои танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ хидмат кардаанд. Мактаби ҳуқуқии исмоилия бошад, баъдтар асосан дар замони ҳукумати Фотимиёни Миср ба вучуд омада, ба ин мактаб мутафаккири исмоили Абӯханифа Нуъмони ибни Муҳаммад маъруф бо номи Қозӣ Нуъмон бунёд гузоштааст. Ҳар ду асосгузори мактабҳо ҳамном буда, аммо ниёгон ва даврони зиндагии онҳо гуногунанд. Пешрафти таълимоти ҳанафӣ асосан дар замони зиндагии Абӯханифа, мархиллаи таҳаввули равияи мовароуннаҳрии мактаби ҳанафӣ, давраи мустамликадорӣ ва давраи нав такмил ёфтааст. Таълимоти ҳуқуқии исмоилия бошад дар чунин давраҳои асосӣ рушду ташаккул ёфтааст: марҳилаи нахустин, ки заминаҳои онро мактаби динӣ-ҳуқуқии ҷафӣ ташкил меод; марҳилаи Фотимиёну Аламут, марҳалаи пасоаламат ва давраи нав.

Зербоби сеюм «**Густариши таълимоти ҳуқуқии мактабҳои ҳанафӣ ва исмоилия дар Мовароуннаҳр**» густариши таълимоти ҳуқуқии ҳанафӣ ва исмоилияро фаро гирифтааст. Дар асоси таҳлилу муқоисаи маъхазҳои гуногун густариши таълимоти ҳуқуқии мактабҳои зикршуда баррасӣ шудааст. Қайд гардидааст, ки ҳанафӣ ва исмоилия таърихан ҳамчун мазҳаб ва мактаби динӣ-ҳуқуқӣ дар сарзамини Мовароуннаҳр, алалхусус дар ҳудуди Тоҷикистони имрӯза баъд аз густариши Исломи Ӯстуроф шуда, пайравону ҷонибдорони зиёд доштаанд.

Боби дуюм «**Сарчашма, принсип ва институтҳои ҳуқуқӣ дар таълимоти ҳанафӣ ва исмоилия ва амали онҳо дар Мовароуннаҳр**» – сарчашмаҳо, соҳаҳо ва институтҳои ҳуқуқиро дар доираи таълимоти мактабҳои ҳанафӣ ва исмоилия ва инчунин дар муқоиса бо мактабҳои дигари ҳуқуқии исломӣ баррасӣ кардааст. Дар зербоби якум «**Сарчашмаҳои ҳуқуқӣ ва таснифи онҳо дар таълимоти ҳанафӣ ва исмоилия**» таҳлил шуда, қайд гардидааст, ки сарчашмаҳои ҳуқуқӣ қисми муҳими таълимоти ҳуқуқии ҳанафӣ ва исмоилияро ташкил дода, заминаи асосӣ дар эҷоди ҳуқуқшиносии ҳанафӣ ва исмоилия мебошанд. Дар тӯли таърих мактабҳои ҳанафӣ ва исмоилия ба сарчашмаҳои асосии умумиисломӣ ва дохилимактабӣ таъя карда, муносибатҳои ҷамъиятӣ тавассути манбаҳои зикршуда танзим гардидаанд. Дар таълимоти ҳуқуқии ҳанафӣ ва исмоилия Қуръон ва суннат сарчашмаҳои асосӣ буда, дар ҳар давраи замина барои дигар манбаҳои ҳуқуқӣ мебошанд. Аз ин рӯ, Қуръон ва суннат сарчашмаҳои аввалиндараҷа дар ҳуқуқии ҳанафӣ ва исмоилия маҳсуб мешаванд. Мактаби ҳуқуқии ҳанафӣ дар баробари ин ду манбаъ инчунин сарчашмаҳои дигар ба монанди иҷмоъ, қиёс ва урфро низ қорбурд кардааст. Барои мактаби исмоилия бошад, сарчашмаҳои дуҷуминдараҷа ҳамчун манбаҳои алоҳида пазируфа намешаванд, вале мантиқан онҳо дар доираи вақолати ҳар имоми давр дар шакли дастур, фармон ва ё ҳидоъти маҳсус ба пайравони исмоилия ирсол мешуд. Чуноне, ки зикр гардид, дар замони Фотимиён мақомоти қозӣ низ ҳангоми баровардани ҳукм ё қарорҳо ба сарчашмаҳои асосӣ ва фармону дастурҳои имом таъя мекарданд.

ва ё маҷмӯаи конунҳову дастурҳои ҳуқуқии фақеҳон аз назари имом меғузашт.

Бо тавсеаи таълимоти ҳуқуқии ҳанафия ва исмоилия, фақеҳону доншмандони Мовароуннаҳр низ бар мабной Куръон, ҳадис ва дигар сарчашмаҳои ҳуқуқи исломӣ маҷмӯаи конунҳову асарҳои ҳуқуқӣ эҷод карданд, ки бархе аз онҳо барои давлатдорихи асрмиёнагӣ ҳамчун қонуни асосӣ хидмат мекарданд. Алалхусус, осори фақеҳони шоҳаи мовароуннаҳрии мактаби ҳанафия ба такмили низоми ҳуқуқии аморату хонҳо ва хонигариҳо дар асрҳои миёна таъсири зиёд расонд.

Дар зербоби дуюм **«Инъикоси принципҳои ҳуқуқӣ дар таълимоти ҳанафия ва исмоилия»** мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Муаллиф қайд менамояд, ки дар мактабҳои ҳанафия ва исмоилия принципҳои зиёди ҳуқуқӣ мавҷуд буда, онҳо ба пешрафту ташаккули низоми ҳуқуқии ҳар ду мактаб мусоидат кардаанд, ки дар эҷоди бешгари онҳо саҳми асосгузорону намояндагон мактабҳои зикршудаи онҳо назаррас аст. Ба андешаи муаллиф тамоми осори ҳуқуқии мактабҳои ҳанафия ва исмоилия бар пояи принципҳои риюя ва эҳтироми қонун, татбиқи адолату баробарӣ ва ниҳоят тарғиби инсондӯстӣ, таҳамулпазирӣ ва таҳкими сулҳу иттиҳод мебошад. Дар умум ҳар ду мактаб принципҳои мазкурро барои ҳалли масъалаҳои ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ истифода кардаанд. Дар дилхоҳ соҳа ва ё институти ҳуқуқии мактабҳои зикршуда татбиқ ва таҳкими принципҳои ҳуқуқӣ ҳамчун воситаи роҳнамоиқунанда ба назар мерасад. Принципҳои ҳуқуқии ҳанафия ва исмоилия аҳамияти назариявӣ ва амалӣ дошта, онҳо тӯли асрҳо дар ҳаёту ғайолияти пайравони онҳо истифода шудаанд. Ҳатто нақш ва таъсири онҳо ба пешрафту ташаккули қонунгузории имрӯзаи мусоидат кардааст. Дар баробари принципҳои ҳуқуқӣ, инчунин муаллифи аслҳои дорои хусусияти умумиҷтимоиро баррасӣ кардааст, ки ҷомеаро ба шуқуфӣ, сулҳу ободӣ роҳнамой мекунад. Ба чунин принципҳо метавон таҳамулпазирӣ, ҳамзистии осоишта, сулҳу иттиҳод ва ғ.-ро илова намуд. Умуман риюяи принципи озодии вичдон заминаи таҳамулпазир мебошад. Таҳлили ин аслҳо дар таълимоти мактабҳои исломӣ дар шароити муосир барои муттаҳидиву зиндагии осоиштаи мазҳабҳои гуногун бисёр ҳам муҳим мебошад. Бояд гуфт, ки мактабҳои динӣ-ҳуқуқии ҳанафияву исмоилия дар таълимоти хеш ба тоқатпазириву таҳаммул аҳамияти хосса дода, мутафаккирони онҳо пайравону миллатҳои гуногунро ба гуфтумон, иттиҳоду сарчамъӣ ташвиқ мекарданд. Натиҷаи он дар зиндагии осудаи пайравони ҳанафияву исмоилия тӯли садсолаҳо дар минтақаҳои гуногун исбот шудааст. Бо таъя бо принципҳои зикршуд метавон ба ҳалли масъалаҳои мубраму замони нав аз қабилҳои терроризм, ифротгарӣ, хурофотпарастӣ ва ғ. пешгири кард. Ба яке аз чунин роҳҳо таълимоти ҳанафия ва исмоилия тарғибу ташвиқи илму дониш ва ба таҳсил фаро гирифтани доираи васеи одамро пешбинӣ менамоянд.

Дар зербоби сеюм **«Соҳаҳо ва институтҳои ҳуқуқӣ дар таълимоти ҳанафия ва исмоилия»** баррасӣ шудааст. Дар ҳамаи давраҳои пешрафти

таълимоти ҳуқукии ҳанафия ва исмоилия соҳаҳо, институтҳои ҳуқуқӣ ташаққуқ ва тақмил ёфтаанд. Бахусус, қоидаҳои, ки аз қониби мутафакқирони ҳар ду мактаб эҷод гардидаанд, баъдан дар шакли «қодекс»-и имрӯза ба тартиб даровардаанд, ки бузургтарини онҳо «Ҳидоя» ва «Даоим-ул-ислом» мебошад. Дар ин асарҳо институтҳои сершумори ҳуқуқӣ аз қабиле никоҳу талоқ, қиноят ва қазо, шохидӣ, иҷора, шартнома, уҳдадорӣ, ҳуқуқи молиқият, қарз, қаролат ва ғ. инъикос ёфтаанд. Чунин меъёрҳои ҳуқуқӣ дар ҳаёти мардумони ноҳияҳои Моқароуннаҳр низ таъсири қалон расонида, ба василаи онҳо ниҳодҳои гуногун аз қабиле қозӣ, мазолиму муҳтасиб ва ғ. муносибатҳои муҳталифи қамъиятиро ҳаллу фасл мекардаанд. Дар маҷмӯъ таълимот ва меъёрҳои ҳуқукии мактабҳои ҳанафия ва исмоилия вобаста ба институтҳои зикршуда ба ҳамдигар хеле наздик мебошанд. Танҳо байни онҳо тавофути қузъӣ ба назар мерасад, ки ин аз алоқамандии мактабҳои ҳанафияву исмоилия ва наздикии намоёндагони онҳо дар давраҳои аввали ташаққуқи таълимоти мактабҳои зикршуда шаҳодат медиҳад.

Ҳулоса

Дар ҳулоса паҳлуҳои гуногуни таълимоти ҳуқуқи ҳанафия ва исмоилия баррасӣ гардида, муҳимияти илмӣ-назариявӣ ва амалии меъёрҳои қамъбаст гардидааст. Дар анҷоми таҳқиқоти диссертатсионӣ муаллиф ба қунин ҳулоса омадааст, ки мактаби ҳуқукии ҳанафия ва исмоилия баробари дигар мактабҳои ҳуқукии ислом фарогири таълимоти ғании ҳуқуқӣ буда, дар муддати мавҷудияти он намоёндагону донишмандони маъруф осори бузурги илмиро ба мерос гузоштаанд. Таҳқиқоти мазкур нахустин бор дар илми таърихи давлат ва ҳуқуқ ва таълимоти ҳуқуқӣ-сиёсӣ андешаҳо, назарияҳо ва масоили умдаи давлативу ҳуқуқиро дар марҳилаҳои гуногун мавриди баррасӣ қарор дод. Муҳимтарин қанбаи таҳқиқоти мазкур дар он зоҳир ёфтааст, ки масъалаҳои ватандориву хештаншиносӣ, таҳқиқи сулҳу оромӣ дар таълимоти ҳанафия ва исмоилия баён гардида, падидаҳои манфии қазони имрӯз мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Бархе аз натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ дар мақолаҳои илмӣ, ки мазмуну муҳтавои онро инъикос мекунаанд, пешкаш мешаванд. Дар ин мақолаҳо ҳулосаҳои зерин пешниҳод шудаанд:

1. Таълимот ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқӣ дар ҳама оилаҳои ҳуқуқӣ мавриди истифода қарор гирифта, алалхусус дар ҳуқуқи римӣ ва ҳуқуқи исломӣ бештар рушд кардааст. Намунаи осори бузурги аҳди бостон ва асрҳои миёнаро маҳз қонунномаҳо ва осори ҳуқуқдонони давраҳои зикршуда ташкил медиҳанд. Агар қӣ, дар давраи муосир таълимот ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқӣ истифода нашавад ҳам, вале назару тақлифҳои олимони аз тариқи қорҳои илмиву таҳқиқотӣ ба мақомоти давлатӣ пешниҳод мекардаанд [2–М].

2. Таълимот дар илми ҳуқуқ ба ду маъно фаҳмида мешавад: яқум, ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ ва дуом, маҷмӯи ғояҳои андешаҳои ҳуқуқшиносон марбут ба дилхоҳ қатегория ё институтҳои ҳуқуқӣ. Ба сифати сарчашмаи ҳуқуқ афқор ва осори ҳуқуқшиносони барҷаста дохил мешаванд, ки дар онҳо танзими масъалаҳои мушаххаси қамъияти пешбарӣ карда шудааст. Таълимоти

хуқуқӣ ҳамчун сарчашмаи хуқуқӣ ва масъалаҳои марбут ба тадбири он дар таърихи давлатдории тоҷикон аз замони пайдоиши аввалин давлатҳо, империяву аморатҳо то замони шӯравӣ, инчунин нақши он дар марҳилаи муосири давлатдории тоҷик мавриди баррасӣ қарор гирифтааст [3, 15–М].

3. Пас аз густариши ислом дар асрҳои миёна илму маориф ривочу раванг ёфт ва мактабҳои гуногуни фикрӣ зуҳур карданд. Ҳар мактаб дорои таълимоти хосси хеш буд, ки аз он аксар давлатҳои асримиёнагии Шарқ истифода мекарданд. Аз миёни онҳо мактабҳои ҳанафӣ ва исмоилия аз зумраи маъруфттарин мактабҳои хуқуқӣ ба ҳисоб мерафтанд [3, 4–М].

4. Густариши ва тақмили таълимоти хуқуқии ислом бештар дар қаламрави Мовароуннаҳр анҷом пазируфтааст. Шогирдони Абуҳанифа ва пайравони он шоҳи мовароуннаҳрии мактаби ҳанафӣро созон доданд, ки осори хуқуқии онҳо ба танзими муносибатҳои муҳталифи ҷамъиятии ин минтақа мусоидат кард. Вуқъати таълимоти хуқуқии исмоилия ба давраи Фотимиён рост омада, дар замони Сомониён дар Мовароуннаҳр паҳн шудааст [5–М].

5. Таълимоти хуқуқии исмоилия дар шакли назариявӣ ва амалӣ дар марҳилаҳои гуногун рушд кардааст, ки инкишофи он асосан ба чор марҳилаи муҳим давранд мешаванд. Пайдоиши он ба давраи нахустини шаклгирии мазҳаби шиа ва мактаби хуқуқии ҷаъфарӣ рабт дорад. Ташаккул ва пешрафти таълимоти хуқуқии исмоилия ва ба мактаби алоҳидаи хуқуқӣ табдил ёфтани он ба замони Фотимиён ва Аламут рост меояд. Давраи сеюм пешрафти таълимоти хуқуқии исмоилия давраи пасоаламат ва давраи чорум марҳалаи нав мебошад [6–М].

6. Таълимоти хуқуқии исмоилия ҳамчун мактаби алоҳидаи динӣ-хуқуқӣ аз ҷониби ҳуқуқдони маъруфи замони Фотимиён Қозӣ Нуъмон бунёдгӯроӣ шуда, фаъолият ва осори беназири ӯ фарогири соҳаву падидаҳои муҳталифи хуқуқӣ мебошад [8–М].

7. Давлати Фотимиён дорои сохтори муайяну дастгоҳи мугамарққаз буда, дар муддати ду аср халқу миллатҳои гуногунро муттаҳид сохт ва ин кишварро имом-халифа идора мекард [7–М].

8. Халифаи 4-уми хилофати Араб Алӣ Абутолиб андешаҳои ғанӣ роҷеъ ба масъалаҳои гуногуни хуқуқӣ, махсусан доир ба хуқуқу озодиҳои инсон, аслҳои адолату инсондӯстӣ, рафтори ҳукмравоён ва муносибати онҳо бо мардумро эҷод кардааст, ки ҳамаи онҳо асосан ба ташвиқи ғояҳои гиромидошти хуқуқии инсон равона гардидаанд [10–М].

9. Дар баробари дигар минтақаҳои, ки исмоилиён суқунатдоранд, таълимоти исломӣ ба Тоҷикистон, махсусан, дар байни тоҷикони ВМКБ низ ҳанӯз асрҳои 9–10 паҳн гардида, бо ташаббуси шоир ва мутафаккири Шарқ – Носири Хусрав таълимоти исмоилия дар ин минтақа густариш ёфт [11–М].

10. Дар замони соҳибистиклолӣ дар ҶТ имконияти иҷрои озодонаи расму оин ва анъанаҳои пайравони дину мазҳабҳои гуногун фароҳам оварда шуд. Алалхусус, пайравони исмоилия нахустин бор дар таърихи худ бо имоми хеш аз наздик вохӯрданд ва марҳила ба марҳила падидаҳои мазҳабии исмоилия ва

муассисаҳои имоматӣ барои беҳдошти сатҳу сифати зиндагии аҳоли ҷамоати худро роҳандозӣ карданд [12–М].

11. Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Созмони Оғохон оид ба рушд ҳамкориҳои судмандро аз солҳои аввали соҳибистиклолӣ ба рӯҳ монда, институтҳои имоматӣ дар Тоҷикистон таъсис ёфтанд ва чандин барномаҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дар ҶТ татбиқ шуданд [9–М].

12. Ҷаъфария аз мактабҳои бонуфузи ҳуқуқи исломӣ ба ҳисоб рафта, намоёндагони он мероси гаронбаҳо ва арзишмандро аз худ боқӣ мондаанд. Асоси таълимоти мактабҳои ҳуқуқии аҳли ташаъуро таълимоти он ташкил медиҳад [13–М].

13. Терроризм ва ифротгароӣ амали нораво, ғайриинсонӣ ва ваҳшатафкани бархе аз ашхоси манфиатҷӯ доништа шуда, ба ҳеҷ дин ё равия алоқамандӣ надорад. Исмоилия низ терроризм ва ифротгароии муосирро баррасӣ ва маҳкум мекунад [1–М].

14. Таълимоти ҳуқуқи исломӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби олимони барҷаста мавриди омӯзиш қарор гирифта, дар байни онҳо академик Ф.Т. Тоҳиров доир ба паҳлӯҳои гуногуни ҳуқуқи исломӣ, баҳусус мактаби ҳанафия ва осори пуразиши Абуҳанифа чандин мақолаву асарҳои муҳим таълиф кардааст [14, 15–М].

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот

Дар асоси омӯзишу таҳқиқи диссертатсия тақлифҳои таълимоти илмиву амалӣ пешниҳод шудаанд. Ба андешаи муаллиф омӯзиши таълимоти мактабҳои гуногуни исломӣ аз ҷониби муҳаққиқон барои ислоҳи фаҳмишҳои ғалати пайравони равияҳои гуногун зарур мебошад. Дар доираи ҷамоати институтҳои динӣ-мазҳабӣ бояд дар ҳалли масъалаҳои ҷомеа аз қабилӣ пошхӯрӣ ва мочароҳои оилавӣ, зӯрварӣ дар оила ва ғ. таъсиргузор бошанд. Дар ҳамкорӣ бо мақомоти давлатӣ дар қорҳои тавсиядиҳиву машварат бо оилаҳо ва дарёфти роҳҳои пешгирии зухуроти зикршуда саҳмгузор бошанд. Дар мубориза бо амалҳои номатлуб дар ҷомеа аз қабилӣ андешаҳои ҷалби ҷавонон ба гурӯҳҳои тундрав ва ғ. масъулини институтҳои иҷтимоӣ, бояд ба боло бурдани маърифати аҳоли нақши созгор дошта бошанд. Пешрафти илму маориф ва сатҳи саводнокии аҳоли, алахусус маърифати ҳуқуқиву ахлоқӣ ва фарҳангии ҷомеа аз муҳимтарин роҳҳои пешгирии зухуроти номатлуб ба шумор меравад. Барои қорҳои фаҳмондадиҳиву маърифатӣ аз қонунҳо ва нуқоти сиёсати созидаи Тоҷикистон, мероси адабию фарҳангии халқи тоҷик, меъёрҳои ахлоқи исломӣ, дастурҳо ва ҳидоятҳои истифода карда, ҷиҳати пешгирӣ қардани амалҳои мазкур иқдом намоёнд.

Масъалаи шомилшавии бархе аз одамон ба гурӯҳҳои ифротӣ аз масъалаҳои мубрам буда, бештар ҷавонон аз тарафи ашхоси манфиатдор барои ҳалалдор намудани оромиву осудагии мардум ҷалб мешаванд. Аз ин рӯ, дар сатҳи ҷамоатҳо ва деҳаҳо масъулини ниҳодҳои иҷтимоӣ ба ин масъала аҳами-

яти бештар диҳанд ва дар чараёни иҷрои расму одатҳои мазҳабӣ аҳолиро аз вазъи муосир ва хатарҳои терроризму ифротгарӣ воқиф намоянд.

Ҳифзи фарҳанг ва маданияти моддиву маънавӣ аз муҳимтарин вазифаҳои шаҳрванд мебошад. Аммо солҳои охир фарҳанги бегона аз қабилӣ тарзи либоспӯшии хориҷӣ таълиф шуда, ҳамчунин расму оинҳои, ки ба сатҳи зиндагӣ ва шароити моддиву молии ҳар хонавода ва ҷомеа таъсири манфӣ мерасонанд, реша давондааст. Бинобарин зарур аст, ки мунтазам вохӯриҳо бо аҳоли гузаронида шаванд ва ниҳодҳои давлативу ҷамъиятӣ дар роҳандозии ҷорабиниҳои маърифатӣ ва таълими суннату фарҳанги миллии иштирок намоянд.

Гиромидошти бузургони халқи тоҷик, алаҳусус мутафаккирону донишмандони гузашта роҳи муҳимтарин шинохти таърихи фарҳанг ва баланд бардоштани сатҳи маърифатнокиву таҳаммулпазирии аъзои ҷомеа мебошад. Бо эълон шудани соли 2009 – «Соли бузургдошти Имом Абӯҳанифа» қорҳои зиёди маърифативу таҳқиқотӣ анҷом ёфта, аҳоли бо осору афкори Имом ошноӣ пайдо карданд; инчунин бо дарки ақидаҳои инсондӯстонаи Абӯҳанифа, сатҳи таҳаммулпазирӣ ва муносибати пайравони он ва дигар мазҳабҳо тағйир ёфт. Аз ин рӯ, пешниҳод карда мешавад, ки соли гиромӣ доштани хотираҳои ҳамаи бузургони илму фарҳанг муҳим ва ба манфиати ҷомеа хоҳад буд.

ФЕҲРИСТИ ИНТИШОРОТИ МУАЛИФ ДОИР БА МАВЗЌИ ДИССЕРТАТСИЯ

1. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

[1–М]. Тоҳиров, Ф.Т., Матробиов, М.Х. Баррасии масъалаҳои терроризм ва ифротгарой аз нигоҳи исмоилия [Матн] / Ф.Т. Тоҳиров, М.Х.Матробиов // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе, 2018. – № 2 (26). – С. 76–82. ISSN 2305-0535

[2–М]. Матробиов, М.Х. Таълимот ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқӣ (масоили назариявӣ) [Матн] / М.Х. Матробиов // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе, 2021. – № 3 (38). – С. 81–84. ISSN 2305-0535

[3–М]. Матробиов, М.Х. Ташаккул ва рушди таълимоти ҳуқуқӣ ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ дар таърихи давлатдорӣи тоҷикон [Матн] / М.Х. Матробиов // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе, 2022. – № 1 (41). – С. 178-181. ISSN 2305-0535

[4–М]. Матробиов, М.Х. Пайдоиш ва ташаккули мактабҳои ҳуқуқии ҳанафия ва исмоилия [Матн] / М.Х. Матробиов // Қонунгузорӣ. – Душанбе, 2022. – № 2. – С. 12-23. ISSN 2410-2903

[5–М]. Матробиов, М.Х. Густариши таълимоти ҳуқуқии мактабҳои ҳанафия ва исмоилия дар Мовароуннаҳр [Матн] / М.Х. Матробиов // Қонунгузорӣ. – Душанбе, 2022. – № 3. – С. 11-26. ISSN 2410-2903

2. Мақолаҳои илмие, ки дар дигар нашрияҳои илмӣ ҷоп шудаанд:

[6–М]. Матробиов, М.Х. Пайдоиш ва ташаккули таълимоти ҳуқуқии исмоилия / М.Х. Матробиов // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе, 2013. – № 3–4. – С. 112–120. ISSN 2305-0535

[7–М]. Матробиов, М.Х. Давлати Фотимиён: сохтори давлатӣ ва низоми идракунии он [Матн] / М.Х. Матробиов // Аҳбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳовадинови АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2014. – № 3. – С. 74–78. ISSN 0235-005X

[8–М]. Матробиов, М.Х. Қозӣ Нуъмон – асосгузори ҳуқуқи исмоилия [Матн] / М.Х. Матробиов // Аҳбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳовадинови АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2014. – № 4. – С. 85–89. ISSN 0235-005X

[9–М]. Матробиов, М.Х. Рушди заминаҳои ҳуқуқии муносибатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо созмонҳои хайриявӣи хусусӣ дар даврони истиқлолият [Матн] / М.Х. Матробиов // Аҳбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳовадинови АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2017. – № 1. – С. 139–141. ISSN 0235-005X

[10–М]. Матробиов, М.Х. Ҳуқуқи озодиҳои инсон дар таълимоти Ҳазрати Алӣ (а) [Матн] / М.Х. Матробиов // Маводҳои конференсияи ҷумҳуриявӣи

илмӣ–амалӣ дар мавзӯи «Нақши ҷавонон дар ҳалли мушкилоти муҳим дар манзари ҷаҳонишавӣ». – Душанбе, 2014. – С. 385–393. ISBN-978-999-75-44-38-4

[11–М]. Матробиов, М.Х. Пайдоиш ва инкишоф таълимоти ҳуқуқи исмоилия дар Тоҷикистон [Матн] / М.Х. Матробиов // Маводҳои конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ–амалӣ дар мавзӯи «Нақши ҷавонон дар рушди илми ватанӣ». – Душанбе, 2015. – С. 382–387. ISBN 978-99975-44-54-4

[12–М]. Матробиов, М.Х. Ташаккули падидаҳои мазҳаби исмоилия дар даврони Истиқлолияти давлатӣ дар Тоҷикистон [Матн] / М.Х. Матробиов // «Истиқлолияти давлатӣ – таҳкимбахши низоми давлатдорӣ миллӣ». – Душанбе, 2016. – С. 308–312

[13–М]. Матробиов, М.Х. Пайдоиш, инкишоф ва таълимоти мактаби ҳуқуқи ҷаъфария [Матн] / М.Х. Матробиов // Маводи конференсияи дуюмини байналмилалӣ илмию амалӣ дар мавзӯи «Нақши олимони ҷавон дар рушди илм, инноватсия ва технология». – Душанбе, 2017. – С. 191– 193. ISBN 978-99975-55-27-4

[14–М]. Матробиов, М.Х. Холинова, М.М. Саҳми академик Ф.Т. Тоҳиров дар таҳқиқи ниҳодҳои ҳуқуқи исломӣ [Матн] / М.Х. Матробиов, М.М. Холинова // Олими соҳибмактаб. Библиография. (бахшида ба 80–солагии Фозил Тоҳирович Тоҳиров). – Душанбе: Нашри Мубориз, 2019. – С. 124–130. ISBN 978-99975-2-553-3

[15–М]. Тоҳиров Ф.Т., Матробиов М.Х. Таълимоти ҳуқуқӣ ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ: моҳият ва тадбиқи он дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон ва Тоҷикистони соҳибистиқлол [Матн] / Ф.Т. Тоҳиров, М.Х.Матробиов // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ–назариявӣ дар мавзӯи «Рушди илми ҳуқуқ дар 30 соли Истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон». – Душанбе, 2021. – С. 258-270. ISBN 978-99985-977-9-2

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

УДК: 340.614 (575.3)

ББК: 67.6:5 (2 таджик.3)

М - 33

МАТРОБОВ МАТРОБ ХУРАМОВИЧ

**ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ПРАВОВЫХ ДОКТРИН
ИСЛАМСКИХ ШКОЛ МАВЕРАННАХРА
(НА ПРИМЕРЕ ХАНАФИЗМА И ИСМАИЛИЗМА)**

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание учёной степени
кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 –
Теория и история права и государства; история учения
о праве и государстве**

Душанбе – 2022

Диссертация выполнена в отделе истории государства и права Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистан

- Научный руководитель:** **Тахиров Фозил Тахирович** – Деятель науки и техники, академик, доктор юридических наук, профессор
- Научный консультант:** **Буризода Эмомали Бозор** – доктор юридических наук, профессор
- Официальные оппоненты:** **Эльназаров Давлатшо Ходжаевич**, доктор юридических наук, доцент, заведующий кафедрой государственно-правовых дисциплин Российско-Таджикский (Славянский) университет
- Косимов Файзали Махмадович**, кандидат юридических наук, начальник кафедры организации управления правоохранительной деятельностью факультета №1 Академии МВД Республики Таджикистан
- Ведущая организация:** Таджикиский государственный университет коммерции

Защита диссертации состоится 7 февраля 2023 в 10:00 на заседании диссертационного совета 6D.KOA–018 при Таджикском национальном университете (734025, г. Душанбе, ул. Буни Хисорак, зал учёного совета юридического факультета).

С диссертацией можно ознакомиться на сайте www.tnu.tj и центральной библиотеке Таджикского национального университета по адресу 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки.

Автореферат разослан «___» _____ 20__ г.

Ученый секретарь диссертационного совета,
доктор юридических наук, доцент

Назаров А. К.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. Исламская цивилизация оставила современному человечеству богатое материальное и духовное наследие. Образцом исламского духовного развития являются школы, течения, учения и мысли известных учёных. Школы и научно-философские течения возникли в начальную стадию появления и распространения Ислама, оставив после себя ценные сочинения. Авторитетные школы суннитов ахл джамоата (ханафия, ханбалия, моликия, шофеия) и шиитов (джафария, исноашария, исмоилия, зайдия и др.) сложились со своими богатыми учениями.

Наряду с другими ценностями упомянутые школы, обладая великими философскими и правовыми учениями, заложили основу правовой и государственной системы халифатов средневековья, в том числе Омеядов и Аббасидов, эмиратов Саффаридов, Тахиридов, Саманидов, Фатимидов и других.

Учения каждой школы в целом представляют исламскую культуру и духовность, изучение которых актуально в современных условиях. Основатель мира и национального единства – Лидер нации, Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон в одном из своих выступлений отметил, что «завершение серьезной исследовательской работы о статусе и роли ислама в современном обществе — это не только чисто научный вопрос, но и важная практическая инициатива. Хотя этот вопрос кажется простым на первый взгляд, на самом деле он очень сложен и чувствителен. Однако, как мы видим, существенных работ в этом направлении пока не проделано. Поэтому необходимо, чтобы Центр исламоведения, институты Академии наук Республики Таджикистан, кафедры обществоведения высших учебных заведений и все ученые расширили исследовательскую работу в этом направлении и представили аналитические научные работы для общества»¹.

Основу диссертационного исследования составляет анализ и обобщение учения религиозно-правовых школ ханафизма и исмаилизма. Отечественными и зарубежными учеными проводились обобщающие исследования ханафитского учения. Различные аспекты правового учения отдельных школ джафария (имамия, исмаилизма) изучались также в разных странах. Однако в Таджикистане, который является исторической и традиционной родиной ханафитов и исмаилитов, обобщённые исследования о становлении правового учения исмаилитов и его параллели с ханафитской школой не проводились. Изучались лишь обычаи и традиции, философское учение, литература и история исмаилитов. Исходя из этого, в диссертации рассматриваются вопросы, связанные с возникновением и развитием правового учения ханафизма и исмаилизма, временем становления, правовыми источниками, принципами и институтами, их общностью и отличием.

¹ Выступление Основателя мира и национального единства – Лидера нации, Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона на встрече с представителями общественности страны // Чумхурият [Электронный ресурс]. Источник доступа: http://jumhuriyat.tj/index.php?art_id=11192 (дата обращения: 29.09.2021).

Следует отметить, что ханафизм является одной из основных сект суннитов ахл джамаата, а ее последователи проживают во многих странах мира. В Таджикистане большинство мусульман – ханафиты. Исмаилизм также является крупнейшей мусульманской общиной в Таджикистане после ханафизма. Исмаилиты проживают в более двадцати пяти странах мира, среди различных наций и народностей и последователей различных религиозных школ и течений. С момента возникновения и распространения ханафизма и исмаилизма последователи этих мазхабов (религиозных школ) живут в мире и согласии в Таджикистане многие столетия.

Последователи ханафизма и исмаилизма исповедуют свои религиозные традиции в большинстве стран. После приобретения государственной независимости ханафитам и исмаилитам Таджикистана, как и другим конфессиям, представлена свобода вероисповедания. В Республике Таджикистан созданы все необходимые условия для последователей различных религий и религиозных течений для соблюдения традиций и исполнения обычаев их веры, законодательно закреплённые рядом нормативно-правовыми актами. В частности, в 26 статье Конституции Республики Таджикистан определяется, что «Каждый имеет право самостоятельно определять свое отношение к религии, отдельно или совместно с другими исповедовать любую религию или не исповедовать никакой, участвовать в отправлении религиозных культов, ритуалов и обрядов».² На этом основании был принят Закон Республики Таджикистан «О свободе совести и религиозных объединениях», устанавливающий, что «В Республике Таджикистан гарантируется свобода совести и свобода вероисповедания, в том числе право исповедовать индивидуально или совместно с другими любую религию или не исповедовать никакой, свободно выбирать, распространять и менять любые религиозные и иные убеждения, а также действовать в соответствии с ними» (статья 4).³ Кроме того, принята «Концепция государственной политики Республики Таджикистан в сфере религии», реализующая государственную политику в сфере религии на основе светских представлений, свободы совести, религиозного плюрализма, толерантности и уважения ко всем религиям и равенства всех религий перед законом. Его основной целью является установление долгосрочной перспективы защиты религиозных прав и свобод человека и гражданина, развитие основ светского государства, развитие толерантности и уважения ко всем религиям, обеспечение безопасности и взаимопонимания и гармоний в религиозном пространстве⁴.

Именно, принятие правовых актов и государственная политика Правительства Республики Таджикистан в целом дают возможность для того,

² Конституция Республики Таджикистан. – Душанбе, 2016. – 64 с.

³ Закон Республики Таджикистан «О свободе совести и религиозных объединениях» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Статья 4, пункт 1. – Д., 2009, №3, ст. 82; – 2011, №6, п.450.

⁴ Концепция государственной политики Республики Таджикистан в сфере религии. Указом Президента Республики Таджикистан от 4 апреля 2018 года № 1042. [Электронный ресурс]. – Источник доступа: <http://mmk.tj/content/> (Дата обращения: 08.09.2021).

чтобы последователи различных вероисповеданий и религиозных течений смогли объединяться, свободно реализовать свои религиозные обычаи и ритуалы. Необходимо отметить, что открытие мечетей, медресе и сборных мечетей для богослужений и образования является ярким примером такой инициативы. Принимаются важные меры по обеспечению конституционного уровня религиозных прав и свобод граждан: провозглашение Года религиозного лидера таджикского народа и большинства мусульман мира – Абу Ханифы, перевод и издание Корана на таджикском языке, создание Центр исламоведения при Президенте Республики Таджикистан», открытие Исламитского центра в Душанбе, принятие законов Республики Таджикистан «О свободе совести и религиозных объединениях», «Об упорядочении традиций, торжеств и обрядов в Республике Таджикистан» и «Об ответственности родителей за обучение и воспитание детей», введение предмета «История религии» в общеобразовательных учреждениях и т. является ярким свидетельством интереса Президента Республики Таджикистан и Правительства Республики Таджикистан к вопросам религии и религиозным ценностям как одной из базовых основ таджикской национальной культуры и идентичности⁵. Исламиты Таджикистана на протяжении всей своей истории не имели возможности напрямую встречаться со своим религиозным лидером и свободно исповедовать свои религиозные традиции. Именно благодаря свободе и независимости и поддержке Основателя мира и национального единства – Лидера нации Эмомали Рахмона они впервые встретились со своим религиозным лидером.

В данном исследовании изучаются учения ханафизм и исмаилизм о праве, источники, принципы и нормы, различные правовые институты и их деятельность на разных этапах их исторического развития, их роль и влияние на правоотношения, жизнь и деятельность ханафитов и исмаилитов. Учение правовых школ является результатом достижений факихов, мыслителей и представителей исламских течений, что является ценным наследием исламской науки и образования. Основатель мира и национального единства – Лидер нации, Президент Республики Таджикистан, уважаемый Эмомали Рахмон в своей статье «Имам Аъзам и диалог цивилизаций» отметил, что многообразие правоведческих школ в исламе является результатом диалога цивилизаций и культур исламского мира⁶. Это исследование может помочь предотвратить некоторые заблуждения и неверные представления в обществе об учениях и связях ханафитов и исмаилитов, а также показать актуальность и единство их правовых учений.

Изучение данной темы требует терпимости, уважения и достойного ценностей, идей и других неотъемлемых прав народа и последователей

⁵ Концепция государственной политики Республики Таджикистан в сфере религии. Указанное сочинение.

⁶ Эмомали Рахмон. Имам Аъзам и диалог цивилизаций // Чумхурият [Электронный ресурс]. Источник доступа: http://jumhuriyat.tj/index.php?art_id=11192 (дата обращения: 29.09.2021).

других религиозных конфессий Таджикистана, понимания национальных ценностей, а также обогащения национальной литературы в области права. Результаты данного исследования способствуют более глубокому познанию правового учения Ислама, в особенности исмаилитского. Наряду с этим, это исследование может внести существенный вклад в процесс культурного взаимопонимания и согласия таджиков, особенно в деле укрепления национального единства.

Степень разработанности научной темы В Таджикистане проблемами различных правовых школ Ислама, в частности, ханафизма занимались такие учёные, как Э. Рахмон⁷, Ф.Т. Тахиров⁸, Э. Б. Буризода⁹, Р. Ш. Шарофзода¹⁰, Э.С. Насриддинзода¹¹, Д.М. Зоир¹², А.Г. Халикзода¹³, Д.С. Рахмон¹⁴, Б.А. Са-

⁷ Рахмон Э. Имоми Аъзам ва фарханги миллий. – Д., Эр-граф, 2009. – 35 с.; Рахмон Э. Имоми Аъзам. Рӯзгор, осор ва афкор. – Д., 2009; Рахмон Э. Дин ва чома. – Д., 2013. – 229 с.

⁸ Тоҳиров Ф. Т. Инкишофи ҳуқуқ дар Тоҷикистон – Д.: Ирфон, 1994. – 260 с.; Тоҳиров Ф. Т., Холиқов А.Ф. Шариат ва танзими муносибатҳои оилаӣ ва никоҳӣ. – Д.: Диловар, 1999. – 87 с.; Тоҳиров Ф. Т. Аҳамияти имрӯзи усулҳои ҳалли масъалаҳои ҳуқуқии Имом Абуҳанифа // Мактаби динию ҳуқуқии Абуҳанифа: таърихи пайдоиш ва аҳамияти он. Маҷмуи мақолаҳои илмӣ бахшида ба соли бузургдошти Имоми Аъзам. Мухаррири масъул академик Ф. Тоҳиров. – Д.: Дониш, 2009. – С. 6-24; Тоҳиров Ф. Т., Обидов Д. С. Саҳми Имоми Аъзам Абуҳанифа дар инкишофи ҳуқуқи исломӣ // Мероси Имоми Аъзам ва фарханги исломӣ. – Д.: Дониш, 2009. – С. 5-17.

⁹ Буриев И.Б. Принципҳои ҳуқуқӣ дар таълимоти Абуҳанифа // Мактаби динию ҳуқуқии Абуҳанифа: таърихи пайдоиш ва аҳамияти он // Мухаррири масъул академик Ф. Тоҳиров. Д.: Дониш, 2009. 168 с.; Буриев И.Б. Становление и развитие институтов государственности Таджикистана (досоветский период): автореферат дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.01. – М., 2010. – 39 с.; Буризода Э.Б. Судебные и квазисудебные институты в истории таджикской государственности. Отв. ред. проф. В.Е. Чиркин. – Д.: Ирфон, 2018. – 336 с.; Буриев И.Б. Источники права исламского периода Таджикской государственности: теория и практика / Отв. ред. академик АН РТ Тахиров Ф.Т. 2- изд. – Д.: Ирфон, 2017. – 224 с.

¹⁰ Сативалдыев, Р.Ш. Политическая и правовая мысль раннесредневекового мусульманского Востока (На примере «Кабуснаме», «Сиясет-наме», «Синдбаднаме»): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. – Д., 1999. – 358 с.; Сотивалдыев Р.Ш. Таърихи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқӣ. Китоби дарсӣ. – Душанбе: ЭР–граф, 2011. – 460 с.; Сативалдыев, Р.Ш., Кенджаев, Ш.Ю. Учение Джами о праве и государстве: монография. – 2-е изд., перераб., изм. и доп. – Душанбе-Худжанд: Ношир, 2016. – 208 с.

¹¹ Насурдинов Э.С., Сафаров Д.С. История государства и права Таджикистана. Ч. 1. (от древнейших времен до X в.). – Д.: Офсет Империя, 2013. – 357 с.; Насриддинзода Э. С. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. – Д.: Мехрона, 2019. – 203 с.

¹² Зоиров Д.М. Таджики: от государства Саманидов до суверенной государственности (историко-правовой анализ). – СПб, 2014. – 287с; Тоҷикистон. Эҳёи давлатдорӣ миллий. – Д., 2014. – 260 с.

¹³ Халиков А.Г. Хадис как источник мусульманского права (Суннитское направление). Дис. ... канд. юрид. наук. Д., 1996. – 210 с.; Тоҳиров Ф.Т., Холиқов А.Ф. Шариат ва танзими муносибатҳои оилаӣ ва никоҳӣ. – Д.: Диловар, 1999. – 87 с.; Холиқов, А.Ф. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон. Қ. 1. – Душанбе: Мағбуот, 2002. – 301 с.; Халикзода, А.Ф. Ганҷинаи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқии тоҷикон. – Душанбе, 2016. – 163 с.

¹⁴ Рахмон Д.С. Права человека и глобализация в контексте исламской правовой культуры: история и современность: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Д., 2012. – 216 с.

фарзода¹⁵, У.А. Азиззода¹⁶, А.К. Назаров¹⁷, Р.С. Одиназода¹⁸, Г.С. Азизкулова¹⁹, Д.С. Обидов²⁰, И.Д. Сафаров²¹, З.А. Саидзода²², М.С. Хайдарова²³, Ф.А. Абдуллонов²⁴, Ф.Рахимова²⁵, Ф. С. Хайруллоев²⁶, Ш.Ю. Кенчаев²⁷, А. Бокизода²⁸ и другие. Зарубежные исследователи, в том числе А.А. Васильев²⁹, А. Массэ³⁰,

¹⁵ Сафаров Б.А. Раннее исламское государство и формирование исламских представлений о власти: дис. ... кан. юрид. наук: 12.00.01 / – Д., 2010. – 164 с.

¹⁶ Азизов У.А. Становление и развитие институтов преступления и наказания на территории дореволюционного Таджикистана: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Д., «Андалеб-Р», 2014. – 23 с.; Азизов У.А. Общая характеристика мусульманского права и особенности его развития на территории Таджикистана // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2018. – №2 (10). – С.20-29.

¹⁷ Назаров А.К. Исламское уголовное право и его применение в странах с элементами исламской правовой системы: теоретические и прикладные аспекты сравнительный уголовно-правовой анализ) дисс. на соискание уч. степ. д-ра юрид. наук. – Д., 2021. – 404 с.

¹⁸ Одинаев Р.С., Буризода Э.Б. Судебные и квазисудебные институты в истории таджикской государственности. Отв. ред. проф. В.Е. Чиркин. – Д.: Ирфон, 2018. – 336 с.; Одинаев Р.С. Ниҳоди мазолим дар таърихи давлатдории пешазшӯравии Тоҷикистон (таджикоти таърихи-ҳуқуқӣ). Мухаррири масъул д.и.х. И.Б. Буриев. – Д., 2017. – 176 с.

¹⁹ Азизкулова Г.С., Хахимов Н. История государства и права Таджикистана. В помощь изучающим (от догосударственного общества до 1917 года). – Д., 2018. Ч.1. – 816 с.

²⁰ Обидов Д.С. Мактабҳои ҳуқуқи исломӣ ва аҳамияти онҳо дар рушди ҳуқуқи мусулмонӣ. – Хучанд: Ношир, 2012. – 144 с.; Обидов Д.С. Ханафитская школа права и ее значение в исламском праве суннитского направления (мавераннахрское течение). – Худжанд: Гос. изд-во им. Р. Джалила, 2011. – 316 с..

²¹ Сафаров И.Д. Правовая система государства Саманидов (IX-X вв.). Дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Д., 1999. – 195 с.

²² Саидов З.А. Действия норм шариата ба Бухарском эмирате (1868-1920 гг.): Монография. – Д.: Ирфон, 2014. – 235 с.

²³ Хайдарова, М. С. Формирование и развитие мусульманского права в Арабском халифате (XII-XIII). Дис. ...канд. юрид. наук. / М. С. Хайдаров. – М., 1985. – 220 с.; Хайдарова, М.С. Распространения норм мусулманского права в Средней Азии // Изв. Ан Тадж СССР. Сер.: философия и правоведение. 1988. №4. – С. 56-63.

²⁴ Абдуллонов Ф.М. История судопроизводства досоветского Таджикистана: историко-правовое исследование: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Д., 2011. – 190 с.; Абдуллонов Ф.М. Баъзе масъалоҳои додгустарӣ дар мактаби ҳуқуқи ханафӣ // Мактаби динию ҳуқуқи Абуҳанифа: таърихи пайдоиш ва аҳамияти он // Мухаррири масъул академик Ф. Тохиров. – Д.: Дониш, 2009. – 168 с.

²⁵ Рахимова Ф. М. Учения ханафизм о государстве, справедливости и праве (VIII-XIII вв.). – Д.: Истеъдод, 2016. – 272 стр.

²⁶ Хайруллоев Ф.С. Принцип справедливости в мусульманском праве: Монография. 2-е издание / – Д.: Академия МВД РТ, 2017. – 161 с.

²⁷ Кенчаев Ҳ. Имом Абуҳанифа оид ба сарчашмаҳои ҳуқуқӣ, таҳияи меъёрҳои ҳуқуқӣ, озодандешӣ // Мактаби динию ҳуқуқи Абуҳанифа: таърихи пайдоиш ва аҳамияти он / Мухаррири масъул академик Ф. Тохиров. Д.: Дониш, 2009. – 168 с.

²⁸ Бокизода А.–. Фикҳи исломӣ бар асоси мазҳаби ханафӣ (ибодот ва ахлоқи шахсӣ). – Д.: Сарредаксияи илмӣи ЭМТ, 2018. Нашри 5. – 752 с.

²⁹ Васильев А.А. Правовая доктрина как источник права: историко-теоретические вопросы: дисс... кан. юрид. наук: 12.00.01 / – Москва: РГБ, 2007. – 192 с.

³⁰ Массэ А. Ислам. Очерки истории М.: Издательство восточной литературы, 1961. – 229 с.

В. Халлак³¹, Б. Торнау³², Г.Э. Грюнебаум³³, А.Ф. Кремер³⁴, Л. Бернард³⁵, Л. Р. Сюкияйнен³⁶, М.Н. Садагдар³⁷, Н.П. Остроумов³⁸, С.В. Остроумов³⁹, Дж. Шохт⁴⁰ и другие, которые провели обширные исследования в данном направлении.

Большой вклад в изучение различных сторон учения исмаилия, в частности, истории, философии, этнографии и литературы внесли такие таджикские учёные, как Б.Г. Гафуров⁴¹, Б.И. Искандаров⁴², Х. Додихудоев⁴³, М. Диноршоев⁴⁴, Р.З. Назариев⁴⁵, С. Чонбобоев⁴⁶, И. Мухиддинов⁴⁷, Э. Ходжибеков⁴⁸

³¹ Hallaq W. B. A History of Islamic Legal Theories: An Introduction to Sunni Usul al-fiqh. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 294 pp.; The Origins and Evolution of Islamic Law. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007, 2005. – 250 p.; Sharī'a: Theory, Practice, Transformations. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

³² Торнау Н.Е. Изложение начал мусульманского законоведения. – СПб.: 1850. – 650 с.

³³ Грюнебаум Г. Э. Классический Ислам. Очерк истории (600-1258). Пер. с англ. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1988. 216 с.

³⁴ Кремер А.Ф. Мусульманское право / А.Ф. Кремер. –Тошкент, 1888. – 62 с.

³⁵ Bernard Weiss. Interpretation in Islamic Law: The Theory of Ijtihad // The American Journal of Comparative Law. Vol. 26, No. 2, – Utah. Am. J. Comp., 1977–1978. – P. 199-200.

³⁶ Сюкияйнен, Л.Р. Доктрина как источник мусульманского права // Источники права. – М., 1985. – С. 65-81; Сюкияйнен, Л. Р. Мусульманское право: Вопросы теории и практики. – М.: «Знание», 1986. – 420 с.; Сюкияйнен, Л. Р. Фикх // Ислам: энциклопедический словарь / Отв. Ред. С.М. Прозоров. – М.: Наука, ГРВЛ, 1991. – С. 254-259.

³⁷ Садагдар М.И. Основы мусульманского права / М.И. Садагдар. – М., 1968. – 159 с.

³⁸ Остроумов Н. П. Исламоведение. Шариат по школе (мазхаб) Абу-Ханифы. – Ташкент: Туркест. вед., 1912. – С. 9-18.

³⁹ Остроумов, С.В., Остроумов, Н.П. Доктрина как источник мусульманского права // Социально-политические науки, 2012. – №3. – С. 87-92.

⁴⁰ Schacht, J. The Origins of Muhammadan Jurisprudence. – Oxford: Clarendon Press, 1950. – 348 p.

⁴¹ Гафуров Б.Г. «История секты исмаилитов с начала XIX в. до мировой империалистической войны»: дис. ... канд. истор. наук. – М., 1941; Гафуров Б.Г. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав. Китоби якум. – Д.: Дониш, 1983. – 704 с.; Гафуров Б.Г. Тоҷикон. – Душанбе 1998. – Қисми 1, 2. – 870 с.

⁴² Искандаров, Б.И. История Памира. – Хорог: Мерос. 1995. – 188 с.; Искандаров, Б.И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX век. – часть II. – Д., 1963. – 352с.

⁴³ Додихудоев, Х. Философия крестьянского бунта: О роли средневекового исмаилизма в развитии свободомыслия на мусульманском Востоке: дис. ... д-ра юрид. наук: философ. наук: 09.00.03. – Д.: Ифрон, 1987. – 430 с.

⁴⁴ Диноршоев, М. Философия Насириддина Туси. – Д.: Дониш, 1968. – 155 с; 2-ое. изд. – Д., 2012. – 191 с.

⁴⁵ Назариев, Р.З. Социальная философия "Ихван ас-сафа" и Насира Хусрава: сравнительный анализ. – Д., 2011. – 293 с.

⁴⁶ Чонбобоев, С. Фалсафаи таърих, ҷамъият ва давлат аз нигоҳи исмоилиёни асрҳои миёна // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Д., 2011, – №3. – С. 39-49.

⁴⁷ Мухиддинов, И. Земледелие памирских таджиков Вахана и Ишканима в XIX— начале XX в. (историко-этнографический очерк) – М.: Наука, 1975, – 130 с.

⁴⁸ Ҳоҷибеков Э. Очеркҳои оиди забону адабиёт, ҳикоят ва мазҳаби Бадахшон / Маҷмуи мақолаҳо. – Қисми 3. – Д., 2017. – 244 с.

также русские исследователи А.А. Бобринской⁴⁹, А.А. Семенов⁵⁰, В.А. Иванов⁵¹, Л.В. Строева⁵² и другие. Полноценного монографического исследования правового учения исмаилия в Таджикистане до настоящего времени не проводилось. Нужно сказать, что известные русские учёные В. Иванов, Л. Строева и таджикский учёный Х. Додихудоев в своих трудах подробно исследовали историко-философское учение исмаилизма. Также история исмаилия и ее учения рассматривались иностранными учёными, такими как А.А. Файз⁵³, А. Дж. Ориф⁵⁴, А.Р. Лалани⁵⁵, В.Маделунг⁵⁶, И.К. Пунавалла⁵⁷, Ф. Дафтари⁵⁸, Х. Холм⁵⁹, Ш.Т. Лохандвалла⁶⁰ и другие.

Связь исследования с научными программами и темами. Диссертация выполнена в рамках плана научно-исследовательских работ в Отделе истории государства и права Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана в 2013-2017 годах на тему «Основы действия правовых институтов в истории государственного управления таджиков: история и современность», и в 2018-2022 «Роль инсти-

⁴⁹ Бобринский, А.А. Секта исмаилия в русских и бухарских пределах Средней Азии. – М., 1902. – 18 с.

⁵⁰ Семенов А. А. История Шугнана (Тарих-и Шугнан) / пер. А. А. Семенова. – Ташкент, 1916; Семенов А. А. Описание исмаилитских рукописей, собранных А. А. Семеновым // Азиатский сборник. Из Известий Российской Академии Наук. Новая серия. Петроград, 1918. – С. 2171-2202.

⁵¹ Ivanov A.V. A guide to Ismaili literature. – L.: Royal Asiatic Society, 1933. – xii, 138 p.; Nasir-i Khusraw and Ismailism. – Bombay: Thacker & Co:LTD, 1948. – xvi, 198 p.; Иванов В. А. Очерки по истории исмаилизма: к 125 летию со дня рождения В. А. Иванова / Отв. ред. Х. Эльназаров, М. Резван. – СПб.: 2011. – 199 с.

⁵² Строева, Л. В. Государство исмаилитов в Иране в XI–XIII вв. – М.: Наука, 1978. – 273 с.

⁵³ Asaf A. A. Fyzee. Compendium of Fatimid Law. – Simla: Indian Institute of Advanced Study, 1969. – 160 p.; Asaf, A.A. Fyzee. Qadi an-Nu'man the Fatimid Jurist and Author // The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland No. 1 (Jan., 1934). – pp. 1–32.

⁵⁴ Arif A. J. Principals in the development of Ismaili law. Ed., E. Cotran // Yearbook of Islamic and Middle Eastern Law, – Netherlands. Kluwer Law International. 2001. – Volume 7. – pp. 115–126.

⁵⁵ Arzina L. Muhammad al-Baqir // Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia (1st ed.), ed., Meri, Josef W – Oxford, Routledge, 2005. – p. 523–524; Arzina, R.L. Early Shi'i Thought: The Teachings of Imam Muhammad al-Baqir. – London: I.B. Tauris, 2000. – 256 p.

⁵⁶ Madelung, W. The Sources of Ismaili Law // Journal of Near Eastern Studie. – University of Chicago Press, 1976. – Volume 35, No.1. – pp. 29–40.

⁵⁷ Poonawalla, I. K. Al-Qazi al-Nu'man and Ismaili Jurisprudence // Farhad Daftary ed., Medieval Ismaili History and Thought. – Cambridge: Cambridge University Press 1996, – pp. 117–43; Poonawalla, I. K. Hadith in Isma'ilism // Encyclopedia Iranica Vol. XI. – New York, 2002. – pp. 449–451; Poonawalla, I. K. Isma'ili Jurisprudence // I.K Poonawalla // The Encyclopedia Iranica, Columbia University, New York, 2007 – Vol. XIV. – pp. 195–197.

⁵⁸ Daftary, F. The Earliest Ismailis // Arabica, Volume 38, Issue 2 (Jan 1991). – Leiden, 1991. – pp. 214–245; Дафтари, Ф. Мухтасаре дар таърихи исмоилия. – Тарҷумай Ф. Бадрай – Д.: Нодир, 2003. – 368 с.; Daftary, F. Ismaili literature. A Bibliography of sources and studies. – London–New York: I. B. Tauris-IIS, 2004. – 464 p; Дафтари, Ф. Традиции исмаилизма в средние века. – Пер. с английского З. Оджиевой. – М.: Ладомир, 2006. – 319 с.; Daftary F. Historical dictionary of Ismailis. – UK, 2012. – 275 p.; Дафтари, Ф. Исмоилиён: таърих ва ақоиди онҳо. – Нашри 2. – Д.: ЭР-граф, 2012. – 784 с.

⁵⁹ Heinz, H. The Fatimids and their Traditions of Learning. – London, I.B. Tauris, 1997. – 112 p.

⁶⁰ Lokhandwala, Sh. The origins of Ismaili law. Diss. Oxford 1951. – 167 p.

тутов советского права и государственного управления в формировании и развитии суверенного Таджикистана».

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Целью исследования является историко-теоретическое и сравнительно-историческое изучение возникновения и становления правового учения ханафизма и исмаилизма как отдельных школ мусульманского права на территории исторического Таджикистана.

Задачи исследования. Для достижения поставленных целей были установлены следующие задачи:

- определение статуса учения исламского права в системе исламских наук и комплексное изучение правовых работ факихов (правоведов);

- определить исторические периоды становления и развития исламского права и его школ, особенно ханафитской и исмаилитской; проанализировать процесс возникновения и становления этих школ, выявить почву и основные факторы возникновения их правового учения;

- анализ особенностей ханафитского и исмаилитского правового учения на разных этапах и рассмотрение развития ханафитского и исмаилитского правового учения в Мавераннахрском регионе;

- определение роли и наследия основателей и представителей ханафитской и исмаилитской школ в совершенствовании правового учения и статуса их правового образования в средневековых государствах, определение его роли и влияния на общественную жизнь;

- изучить источники, принципы и правовые институты ханафизма и исмаилизма и выявить их связи, общность и различия;

- рассмотреть актуальные в современном мире проблемы – терроризма и экстремизма с точки зрения исмаилизма, установить пути их предотвращения;

- определение роли и статуса средневековых правовых институтов, таких как судьи, мухтасиб, шурта и другие органы в реализации ханафитских и исмаилитских правовых норм;

- подведение общих итогов диссертационного исследования, общие выводы и рекомендации по ханафитскому и исмаилитскому правовому учению.

Объектом исследования являются процессы общественной жизни, общественных отношений и исторических событий, тесно связанных с ханафитской и исмаилитской школами.

Предмет исследования составляют учения, взгляды, понятия, мнения, определения о государстве, источники, принципы, правовые институты, общественные отношения и различные свойства правового учения ханафизма и исмаилизма, его применения в определенные исторические периоды этих школ.

Этап, место и период исследования. Настоящее диссертационное исследование направлено на систематическое и всестороннее изучение становления и развития исламских школ права, в особенности ханафитской и исмаи-

литской школ Мавераннахра в два этапа: а) на территории исторического Таджикистана и б) изучение теоретико-практического значения учения ханафизма и исмаилизма в современных условиях.

В рамках данного диссертационного исследования изучено становление и развитие ханафитских и исмаилитских правовых учений на территории Мавераннахра. Срок выполнения диссертационного исследования 2012-2022 гг.

Теоретические основы исследования составляют идеи и воззрения учёных в правовой сфере Таджикистана, России и других зарубежных стран (США, Великобритании, Индии, Пакистана, Ирана и др.) о различных свойствах правового учения ханафизма и исмаилизма. Также в исследовании использовались труды учёных в области философии, теологии, обществоведения, языкознания и др. В своём исследовании диссертант постарался, сопоставляя понятия и взгляды известных учёных, внёсших значительный вклад в изучение исламских правовых институтов, обосновать свои мысли. Кроме этого, использованы различные источники, составляющие теоретическую основу диссертационного исследования.

Теоретической базой исследования являются труды учёных в области теории и истории права и государства, исламского права, философии, политологии, отечественного и зарубежного обществоведения, таких как, Б.Г. Гафуров, Э. Рахмон, Б.И. Искандаров, Ф.Т. Тохиров, Х. Додихудоев, Р.С. Шарофзода, Э.Б. Буризода, А.Г. Холикзода, З.А. Саидзода, Ф.С. Хайруллоев, Д.С. Обидов, И. Мухиддинов, А. Бокизода, А.А. Бобринской, А.А. Файз, А. Нанджи, А. Лалани, В.А. Иванов, В. Маделунг, И.К. Пунавалла, Л.В. Строева, Л.Р. Сюккййнен, Ф. Дафтари и др.

Методологическая основа исследования. В ходе диссертационного исследования использовались общенаучные и специально-правовые методы (историко-правовой, сравнительно-правовой, формально-юридический, логико-лингвистический). На основе историко-правового метода определены исторические аспекты ханафитского и исмаилитского правовых учений и их исторические периоды. Сравнительно-правовым методом были установлены нормативные основы и содержание ханафитских и исмаилитских источников права, общность, связь и различие норм и институтов ханафитского и исмаилитского права. Понятие, сущность и нормативные элементы правовых явлений указанных школ определялись на основе формально-юридического метода. Порядок употребления юридических терминов и понятий, их правильность и соответствие нормам государственного языка текста настоящего исследования осуществлялись логико-лингвистическим методом.

Эмпирической основой исследования является Конституция Республики Таджикистан, Закон Республики Таджикистан «О свободе совести и религиозных объединениях», Закон Республики Таджикистан «Об упорядочении традиций, торжеств и обрядов в Республике Таджикистан», Закон Республики Таджикистан «Об ответственности родителей за воспитание детей», Концепция государственной политики Республики Таджикистан в области религии,

Государственная программа патриотического воспитания и укрепления национального самосознания молодежи Таджикистана на 2018-2022 годы и другие нормативно-правовые акты, а также выступления Основателя мира и национального единства – Лидера нации, Президента Республики Таджикистан, уважаемого Эмомали Рахмона.

Научная новизна. Данная диссертация представляет собой новое научное исследование правовых учений ханафитской и исмаилитской школ в их сравнительно-историческом анализе. В нём исследуются различные концепции, определения и идеи, связанные с правовыми учениями и их значением в истории государства и права. Также были рассмотрены роль и статус правовых отраслей и институтов исламского права, выявлены исторические периоды формирования исламской юриспруденции и двух её школ - ханафитской и исмаилитской. В диссертации рассматриваются правовые взгляды представителей этих школ, таких как Абуханифы Нуман, Мухаммад Шайбани, Бурхониддин Маргелани, Али Абуталиб, Джафар Содик, Абуханифа Кази Нуман, Насриддин Туси, Носири Хусрав и другие. Также обсуждаются источники, принципы, отрасли и правовые институты в учениях ханафизма и исмаилизма; автор излагает свои взгляды о понятиях, сущности и классификации правовых источников и институтов этих школ. Автор также высказал свои взгляды и мнения о реализации ханафитского и исмаилитского правового учения на этапах и территории Моваруннахра, проанализировал взгляды ханафитской и исмаилитской школ. Кроме того, в диссертации анализируются вопросы укрепления мира, стабильности и единства, борьбы с терроризмом и экстремизмом, а также предлагаются пути предотвращения подобных опасных действий.

Основные положения, выносимые на защиту. Научная новизна исследования будет подтверждена следующими положениями, выносимыми на защиту:

1. В диссертации определяются понятие, сущность и виды доктрин. Указывается, что доктрина в юриспруденции имеет два значения: как совокупность идей и мнений юристов, относящихся к какой-либо категории или правовому институту, и как источник права. К источникам права относятся мнения и труды видных юристов, выступающих за регулирование конкретных общественных вопросов. В научной литературе к последним также относят термины «юриспруденция», «теория права», «доктрина права» и другие. Проанализированы роль и статус доктрины в истории государства и права зарубежных стран, которое имело высокий статус как правовой источник в древности и средневековье. Важнейшие правовые источники государства и различные системы мирового права (такие, как Дхармашастра и Архашастра, Законы Ману, Авеста, труды римских юристов и др.) являются интеллектуальным продуктом мыслителей и некоторых правителей.

2. Наряду с юридическими родами важным юридическим источником исламского права в Средние века была определенная доктрина. Развитие исламской юриспруденции зависело от степени развития правовых норм и ста-

новления медресе (Низами в Багдаде, Нишапуре, Марве и Герате, Аль-Азхар, Дар аль-Хикма и др.). Также развитию исламской юриспруденции дали большой толчок религиозно-правовые школы суннизма (ханафия, ханбалия, маликия и шафия) а также шиизма (джафария, имамия, исмаилия и зайдия), считающиеся в исламском праве умозрительно мыслительными школами. Наследие их является великим культурным достоянием человечества, которое на протяжении веков развивалось и совершенствовалось у разных народов и наций, охватывая вопросы государственности и сложных общественных отношений. Работы, завещания и рекомендации мусульманских факихов (юристов), такие как «Васиятнаме» Абу Ханифы Нумана, «Аль-Хирадж» Абу Юсуфа Якуба, «Даим аль-ислам» Кази Нумана, «Хидайя» Бурхануддина Маргелани и «Казихан» Махмуда аль-Фаргани и др. служили руководством или законом для средневековых государств. Они являются выражением мнений и основой теории государственных, правовых и общественных институтов.

3. Ханафитская школа права, основанная Абу Ханифой Нуманом ибн Сабитом, является наиболее совершенной школой исламского права. Ханафитские положения получили развитие при жизни Абу Ханифы и деятельности его учеников, а также на этапе развитии мавераннахрского течения. Развитие ханафитской школы мысли происходило в Мавераннахре и Хорасане, и на протяжении многих веков её представители, особенно таджикские мыслители-факиха расширили учение ханафизма на основе фикха Абу Ханифы. Учения Абу Ханифы были развиты его учениками и последователями в различных регионах. В частности, школа ханафитов Мавераннахра обогатила мусульманское право и стала самой сильной правовой школой в регионе. Многие века правовые нормы и положения ханафизма составляли основу государственного права различных политических систем. Источником этой школы служили труды Абу Ханифы, Мухаммада Шайбани, Бурхониддина Маргелани, Махмуда Фергани и других ученых.

4. Исмаилизм – одна из юридических школ, известная по имени Исмаила сына шестого шиитского толка имама Джафара Содика. Основой становления исмаилитской правовой системы является учение Джафария. Исмаилитское право сформировалось при Фатимидах (9-11 вв.), Аламутах (11-13 вв.), и укрепилась посталумутский период (13-19 вв.) и новый период (с начала 19 века). Исмаилизм развивался как юридическая школа в период Фатимидов и был основан известным факихом (юристом) и кази (судьей) Абу Ханифой Нуманом, более известным как «Кази Нуман» (ум. 363/974). Автор более 10 юридических работ. Его популярный юридический труд «Даим аль-Ислам» представляет собой сборник законов Фатимидов и исмаилитов мусталитов. Во времена Аламутов и посталумутский период исмаилитскими мыслителями было написано множество работ, охватывающих широкий круг философских, религиозных, литературных и юридических вопросов.

5. Ханафитское и исмаилитское право сходны и близки по многим юридическим параметрам, о чём подробно изложено в диссертации: Во-первых,

происхождение ханафитской и шиитской школ связано с законоведческой школой Куфы. Али ибн Абгалиб (первый имам для всех шиитов) и Абу Ханифа Ну'ман жили и творили в Куфе и обучали мусульманскому праву в научных кругах этого города. Во-вторых, на становление обеих школ непосредственное влияние оказали выдающиеся таджикские учёные Абуханифа Нуман, Имам Бухари, Имам Тирмизи, Мухаммад Шайбани, Бурхониддин Маргелани, Махмуд Фергани, Ахмад Косони, Насир Хусрав, Ахмад Насафи, Абу Рази Туси, Абухотами Рази. Абульфайз Шахристани и др. Хотя школы ханафитской и исмаилитской юриспруденции сложились в арабском мире, в Ираке и Египте, но именно таджикские мыслители внесли значительный вклад в его становление. К их числу относятся Абуханифа Нуман и Носир Хусрав – выходцы страны предков таджиков, пересекшие многие границы и прошедшие огромные расстояния, прославившиеся в научных центрах Куфы и Каира, развили учения своих школ. В-третьих, ханафитская и исмаилитская школы мысли использовали интеллектуальные методы исследования, заложили совершенные мусульманско-правовые школы. В-четвертых, опыт толерантности и стабильной жизни последователей ханафизма и исмаилизма Таджикистана на протяжении тысячелетий является уникальным примером межконфессионального диалога и примирения.

6. Распространение ханафитской правовой доктрины было закреплено за счёт образования факихов и студентов, составления юридических трудов, изучения юриспруденции в медресе. Учение ханафитов развивалось и совершенствовалось с самых ранних стадий его формирования и распространения в различных регионах. Ученики Абу Ханифы и последователи его школы открывали местные школы в крупных городах Мавераннахра (Бухара, Самарканд, Марв и др.) и преподавали фикх и другие науки. Развитие правовых учений исмаилитов восходит к периоду Фатимидов, они распространились по всему миру через их последователей. Исмаилитское духовенство и старейшины были не только распространителями исмаилитских религиозных, философских и литературных учений в различных регионах, но и играли важную роль в распространении правовых принципов, теорий государственного управления и решении социальных проблем со времён Фатимидов до начала 20 века. Именно через них распространялось исмаилитское учение со времён Фатимидов до начала советской эры в некоторых районах ГБАО, а население этого региона приобщалось к нормам правовой системы правящих государств к учению исмаилитского права. Исмаилитское правовое учение в послееаламутский период не было теоретически развито до высокого уровня, и лишь некоторые нормы и институты частного права, такие как брак и развод, обязательства, имущественные отношения и др. действовал среди исмаилитских последователей.

7. Основными источниками исламского права являются Коран и Сунна, а также другие источники, такие как иджма', иджитihad, кийас, фетвы, рай' правителей, традиции также используются в различных школах исламского права. В ханафитской и исмаилитской школах главными источниками права призна-

ются Коран и Сунна, а для ханафитов в качестве второстепенных источников используются иджма', иджтихад, кийас, фетвы, райъ и обычаи. Однако у исмаилитов эти источники не считаются правовыми источниками. Следует отметить, что в прошлом в рамках полномочий имама они издавались в виде руководств, правил, инструкций и распоряжений и рассылались последователям. Правила, инструкции и распоряжения исмаилитских имамов имеют этичный и рекомендательный характер.

8. В учениях ханафитской и исмаилитской школ есть многочисленные правовые принципы, которые лежат в основе всех правовых и общественных отношений и явлений. На основе анализа правового наследия представителей обеих школ определено, что основу учений и взглядов этих школ составляют правовые принципы законности, справедливости, равенства и гуманности. В частности, принципы гуманности и справедливости отражены в завещании Абу Ханифы своим ученикам в работе судебных органов, были популярны применение принципов законности и равенства во времена Фатимидов фатимидскими халифами, а также гуманность, уважение и плюрализм в учениях послеаламутского периода. Наряду с правовыми принципами учения ханафитов и исмаилитов пропагандировали принципы мирного сосуществования, мира и согласия между людьми, толерантности и так далее. Обе школы противостоят негативным аспектам общества, таким как экстремизм и суеверие, которые сегодня пропагандируются некоторыми экстремистскими движениями. Обучение различным профессиям и специальностям, а также охват учащихся светскими знаниями и др. является одним из основных способов предотвращения вовлечения людей в экстремистские движения.

9. Правовые отрасли и институты ханафизма и исмаилизма, широкий круг правовых норм, нашли отражение в произведениях или крупных сборниках, таких как «Хидоя», «Даоим-уль-ислам» и других. Эти труды используются как свод законов для средневековых халифатов и династий (Омейядов, Аббасидов, Фатимидов и др.), Саманидов, Караханидов, Сельджуков, государства Аламут, Монгольской империи, Тимуридов, Бухарского эмирата, где их нормы вступили в силу.

10. На основе Конституции Республики Таджикистан и других нормативно-правовых актов гражданам гарантируется право на свободное исполнение религиозных культов, ритуалов и обрядов. Поэтому ханафиты и исмаилиты Таджикистана могут свободно реализовать свои религиозные культы, ритуалы и обряды. Для последователей ханафитов и исмаилитов во время приобретения независимости были предложены две великие исторические инициативы. Во-первых, по инициативе Правительства Республики Таджикистан 2009 год был объявлен «Годом Имама Аъзама». Такая инициатива сыграла значительную роль в понимании национальных ценностей и наследия предков, знакомстве с богатым учением Абу Ханифы Нумана и ханафитской школы, а также в повышении уровня толерантности и уважения, плюрализма разных последователей. Во-вторых, для последователей

исмаилитов Таджикистан наладил сотрудничество с исмаилитским имаматом. В 1995 году по приглашению Основателя мира и национального единства – Лидера нации, Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона Таджикистан впервые посетил руководитель исмаилитов мира Принц Карим Ага-хан IV. Этот визит считается историческим на протяжении многолетней жизни последователей исмаилизма в Таджикистане. Необходимо отметить, что в сложный период политической жизни исмаилитский имамат желал скорейшего мира в Таджикистане, объединения и возвращения народов Таджикистана к свободной и спокойной жизни. Республика Таджикистан установила тесное сотрудничество с Фондом Ага-хана с самого начала своей независимости, в результате свою работу организовали имаматские институты и организации, с их стороны в Республике Таджикистан выполняется ряд программ. Эти связи на основе двусторонних договоров до настоящего времени укрепляются и направлены на всестороннее улучшение жизни народа и развитие Таджикистана. Имаматским организациям предоставлена возможность разрабатывать и претворять в жизнь программы, деятельность исмаилитских консулов, мирное разрешение спорных вопросов и др.

Теоретическая и практическая значимость диссертационного исследования. Результаты диссертационного исследования могут стать основой для последующего изучения различных свойств правового учения ханафизма и исмаилизма, а также могут быть использованы для научных исследований и разработки учебно-методической литературы по истории государства и права, мусульманскому праву, истории государственно-правовой мысли и изучения данных дисциплин. По материалам темы диссертационного исследования могут быть организованы специальные курсы, предложены новые темы для выпускных квалификационных и дипломных работ и т.д.

Основные положения, предложения и рекомендации диссертации могут быть использованы в процессе сотрудничества Республики Таджикистан и организаций исмаилитского имамата. Исследование имеет также нравственную ценность, его теоретическая часть может быть интересна широкому кругу учащихся и специалистов. Данная тема обладает воспитательной ценностью, побуждая сознание людей к уважению прав личности, гуманизму, плюрализму, уважению к представителям других религий и религиозных течений, пропаганде мира и единства, отказу от участия в движениях террористической и экстремистской направленности и др. В процессе сотрудничества между Республикой Таджикистан и Сетью исмаилитского имамата могут быть полезны основные положения диссертации и ее результаты.

Степень достоверности результатов исследования определяется правовыми взглядами представителей, правоведов и мыслителей ханафитской и исмаилитской школ и наследием этих школ. В ходе исследования автор использовал достоверные источники и проводил исследование на основе объективных научных методов, историко-правового, сравнительно-правового методов. Так-

же, используя исследования отечественных, зарубежных ученых-правоведов, историков, философов и религиоведов, способствовавших достоверности результатов данной диссертации, на основе анализа их взглядов автор рассуждает о становлении и развитии правового образования в ханафитском и исмаилитском школах в Мавераннахре.

Соответствие диссертации паспорту научной специальности. Настоящая диссертация выполнена на основании паспорта в области юридических наук по специальности 12.00.01 - Теория и история права и государства; История учения о праве и государстве.

Личный вклад соискателя учёной степени. Личный вклад автора диссертации заключается в том, что поставленные задачи были в рамках диссертации выполнены, предложены пути и способы решения проблемы; на всех этапах исследования на основе анализа и комментирования было выражено личное мнение, полученные результаты были подтверждены на конференциях, лекциях, семинарах и в научных изданиях.

Апробация результатов исследования. Диссертация была выполнена, обсуждена и рекомендована к защите в отделе истории государства и права Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана, прошла предварительную экспертную проверку на кафедре теории и истории государства и права юридического факультета ТНУ.

Также, отдельные положения диссертации были изложены автором в виде докладов на:

– Республиканской научно-практической конференции «Роль молодёжи в решении важных проблем в аспекте глобализации». Тема доклада: «Основные права и свободы человека в учении Али Абу Талиба». (Душанбе 2014);

– Республиканской научно-практической конференции «Роль молодёжи в развитии отечественной науки». Тема доклада: «Возникновение и развитие исмаилитского правового учения в Таджикистане». (Душанбе 2015);

– Научно-практической конференции, посвящённой 25-летию государственной независимости Таджикистана «Государственная независимость – основа укрепления системы национальной государственности». Тема доклада: «Развитие институтов исмаилитского течения в период государственной независимости в Таджикистане». (ГБАО, Авдж, 10-12 августа 2016);

– Второй международной научно-практической конференции «Роль молодых учёных в развитии науки, инноваций и технологий». Тема доклада: «Возникновение, формирование и развитие правового учения школы «Джафария». (Душанбе, 11-12 мая 2017 г.).

– Республиканской научно-теоритической конференции посвящённой 30-летию государственной независимости Таджикистан «Развитие юридической науки в 30-летие Независимости Ресублики Таджикистан». Тема доклада: «Правовая доктрина как источник права: его сущность и применение в истории государственности таджиков и независимого Таджикистана». (Душанбе 2021).

Публикации по теме диссертации. Основные положения исследования опубликованы в 15 научных статьях по содержанию диссертации, в том числе 5 статей в рецензируемых научных журналах Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан и 10 статей в других изданиях.

Структура и объём диссертации. Диссертация состоит из введения, двух глав, шесть разделов, заключения, списка литературы.

ОСНОВНЫЕ ЧАСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ (АННОТАЦИЯ)

Во **введении** обоснована актуальность темы, определены объект и предмет, цель и задачи диссертации, обозначена теоретико-методологическая основа исследования, раскрыты его научная новизна, теоретическая и практическая значимость, представлены положения, выносимые на защиту.

В первой главе **«Возникновение, становление и развитие правового учения ханафитских и исмаилитских школ Мавераннахра»** рассматриваются этапы возникновения и развития ханафитского и исмаилитского правовых учений.

Данная глава состоит из трёх параграфов, первый параграф **«Доктрина исламского права и периодизация её развития»** отражает первый этап возникновения и становления исламской правовой доктрины. В этом разделе рассматриваются правовые учения и их роль как источника права. Также исследовано происхождение, становление и развитие учения исламского права, отмечено, что исламское право развивалось в различных странах. Дохалифатский период, период Арабского халифата и постхалифатский период охватывают все этапы его становления и эволюции. В дохалифатский период в основном освещалась жизнь Пророка, лидеров мусульманской общины в Мекке и Медине, а основы исламского права были заложены с откровением Корана и принятием соглашения Медины. Во времена Халифата на распространение исламского права повлияли приказы и указы правоверных халифов, появление школ права во времена Омейядов, Аббасидов и Фатимидов. Исламское право процветало также в период правления национальных династий (Тахиридов, Саффаридов, Саманидов), период правления тюркских и монгольских династий, период колониализма (с конца 15 века до середины 20 в. территория распространения ислама находилась под европейскими империями); новая эра (этап формирования наций и государств на Востоке). Золотой век развития исламских учений - VIII-XIII вв. – период возникновения юридических школ. В этот период представители юридических школ создали труды по юриспруденции, которые, наряду с достижениями известных римских юристов, представляли большую ценность.

Во втором параграфе **«Возникновение и формирование ханафитских и исмаилитских школ»** рассматриваются основы возникновения и распространения правового учения ханафитских и исмаилитских школ. Зарождение и развитие правового учения в обеих школах базируется на основных принципах

исламского права – Коране и Сунне. Ханафия – более крупная и совершенная школа, основу которой заложил сын таджикского народа Абу Ханифа Ну’ман ибн Сабит. Эта школа оставила ценное наследие, на поздних этапах которого были написаны масштабные правовые труды, а её нормы и учения служили для регулирования общественных отношений. Исмаилитская школа права была создана позже, в основном во время правления Фатимидов в Египте и была основана исмаилитским мыслителем Абу Ханифой Нумани ибн Мухаммадом, более известным как Кази Нуман. Оба основателя школ идентичны, но их намерения и жизнь различны. Развитие ханафитской школы мысли в основном было достигнуто при жизни Абу Ханифы, на этапе эволюции мавераннахрской ханафитской школы, в колониальный период и в новый период. Исмаилитское правовое учение развивалось в следующие основные периоды: первый этап, основу которого составляла религиозно-правовая школа джафария; периоды Фатимидов и Аламута, период посталамута и новая эра.

Параграф третий **«Расширение правового учения в ханафитских и исмаилитских школах Мавераннахра»** охватывают положения ханафитского и исмаилитского юридических учений. На основе анализа и сопоставления различных источников рассматривается расширение правовых учений указанных школ. Отмечается, что ханафиты и исмаилиты исторически признавались религиозным течением (мазхабом) и религиозно-правовой школой на земле Мавераннахра, особенно на территории современного Таджикистана после обращения в ислам, и имели множество последователей и сторонников.

Во второй главе **«Источники, принципы и правовые институты в учениях ханафитов и исмаилитов и их практика в Мавераннахре»** – рассматриваются источники, отрасли и правовые институты в контексте учений ханафитских и исмаилитских школ, а также в сравнении с другими школами исламского права. В первой главе **«Правовые источники и их классификация в учениях ханафизма и исмаилизма»** анализируется и отмечается, что правовые источники составляют значительную часть ханафитского и исмаилитского правовых учений и составляют важную основу для создания ханафитского и исмаилитского правоведения. На протяжении всей истории ханафитские и исмаилитские школы опирались на основные общеисламские и внутришкольные источники, и через эти источники регулировались общественные отношения. В ханафитском и исмаилитском правовых учениях Коран и Сунна являются основными источниками и во все времена являлись основой для других правовых источников. Таким образом, Коран и Сунна являются первоисточниками ханафитского и исмаилитского права. Наряду с этими двумя источниками ханафитская правовая школа также использует другие, такие как иджма, кийас и обычаи. Для исмаилитской школы вторичные источники не принимались как отдельные, но по логике вещей они направлялись исмаилитскими последователями в рамках полномочий каждого имама того периода в виде наставлений, повелений или особых указаний. Как уже упоминалось, во времена Фатимидов

судебная власть также полагалась на основные источники и приказы имама при вынесении приговоров или решений, или передавала свод законов и правовых указаний юристов через призму имама.

С распространением ханафитских и исмаилитских правовых учений учёные Мавераннахра также создали свод законов и правовых трудов, основанных на Коране, хадисах и других источниках исламского права, некоторые из которых служили основным законом для средневековых государств. В частности, труды учёных мавераннахрского направления ханафитской школы оказали значительное влияние на совершенствование правовой системы эмирата и ханств в средние века.

Во втором параграфе анализируется **«Отражение правовых принципов в учении ханафизма и исмаилизма»**. Автор отмечает, что ханафитская и исмаилитская школы имеют множество правовых принципов, которые способствовали развитию и формированию правовой системы обеих школ, в создании которой значителен вклад основателей и представителей этих школ. По мнению автора, всё правовое наследие ханафитской и исмаилитской школ основано на принципах соблюдения и уважения закона, осуществления справедливости и равенства и, наконец, поощрения гуманности, терпимости и укрепления мира и единства. В целом обе школы использовали эти принципы для решения правовых и социальных вопросов. В любой отрасли или юридическом институте этих школ применение и укрепление правовых принципов является направляющим инструментом. Правовые принципы ханафитов и исмаилитов имеют теоретическое и практическое значение и веками использовались в жизни и деятельности их последователей. Даже их роль и влияние способствовали развитию и формированию современного законодательства в некоторых странах. Наряду с правовыми принципами автор рассматривает также принципы общесоциального характера, которые ведут общество к процветанию, миру и спокойствию. К таким принципам можно добавить толерантность, мирное сосуществование, мир и единство и т.д. В целом основу толерантности составляет соблюдение принципа свободы совести. Анализ этих принципов в учениях исламских школ в современных условиях очень важен для единства и мирного сосуществования различных религий. Следует отметить, что ханафитская и исмаилитская религиозно-правовые школы в своих учениях уделяли особое внимание толерантности, а их мыслители призывали последователей и представителей разных национальностей к единству и объединению. Её результаты доказаны в мирной жизни последователей ханафитов и исмаилитов на протяжении сотен лет в разных регионах. Одним из путей учения ханафитов и исмаилитов предусматривает продвижение науки и знаний, образованности широкого круга людей.

В третьем параграфе обсуждаются **«Отрасли и правовые институты в учениях ханафитов и исмаилитов»**. На всех этапах становления и развития ханафитского и исмаилитского правовых учений создавались и совершенствовались отрасли и правовые институты. В частности, правила, разработанные

мыслителями обеих школ, впоследствии были регламентированы в виде сегоднешних «кодексов», крупнейшими из которых являются «Хидоя» и «Даоимуслом». Эти работы охватывают широкий спектр правовых институтов, таких как брак и развод, преступления и свидетельские показания, аренда, контракты, обязательства, права собственности, ссуды, поручительства и многое другое. Такие правовые нормы оказывают большое влияние на жизнь населения Мавераннахрского региона, посредством которых различные органы, такие как судьи, мазолимы и мухтасибы и др. решали различные общественные отношения. В целом учения и правовые нормы ханафитской и исмаилитской школ очень близки между собой, в зависимости от этих институтов. Между ними имеются лишь незначительные различия, что свидетельствует о связи ханафитской и исмаилитской школ и близости их представителей на ранних этапах становления этих школах.

Заключение

В заключении рассматриваются различные аспекты учения ханафитского и исмаилитского права, подытоживается научно-теоретическая и практическая ценность. В конце диссертации автор приходит к выводу, что ханафитская и исмаилитская правовые школы, наряду с юридическими школами ислама, имеют всеобъемлющую правовую доктрину и за время существования этих школ известные их представители и учёные оставили большое научное наследие. В настоящем исследовании впервые в истории государства и права, а также в истории правовых и политических учений были рассмотрены наиболее важные этапы, идей, теорий и проблем государства и права на разных этапах. Наиболее важным аспектом этого исследования является то, что в нём были изучены такие вопросы, как патриотизм и самопознание, укрепление мира и согласия в доктрине ханафитов и исмаилитов, а также негативные явления современного мира, включая сепаратизм, терроризм и т.п. Некоторые результаты диссертационного исследования представлены в научных статьях, отражающих его содержание. В этих статьях представлены следующие выводы:

1. Доктрина использовалась в качестве правового источника во всех правовых семьях, особенно в римском и мусульманском праве. Примерами великого наследия античной эпохи и средневековья являются законы и творения юристов этих периодов. Хотя доктрина не используется как юридический источник в современное время, взгляды и предложения ученых доводятся до государственных органов посредством исследований [2–А].

2. Доктрина в юриспруденции имеет два значения: во-первых, как источник права, во-вторых, как совокупность идей и мнений юристов, относящихся к какой-либо категории или правовому институту. К источникам права относятся мнения и труды видных юристов, которые способствуют регулированию конкретных вопросов жизни общества. Учение о праве как правовом источнике и вопросы, связанные с его реализацией в истории таджикского государства со

времен первых государств, империй и эмиратов до советской эпохи, а также его роль на современном этапе таджикской государственности [3, 15–А].

3. После распространения ислама в Средние века расцвели наука и образование, появились различные школы мысли. Каждая школа имела свое учение, которым пользовалось большинство средневековых государств Востока. Среди них ханафитская и исмаилитская школы считались одними из самых известных юридических школ [3, 4–А].

4. Расширение и совершенствование исламского правового учения в основном завершилось на территории Мавераннахра. Ученики Абуханифы и его последователи организовали мавераннахскую ветвь ханафийской школы, чьи правовые труды способствовали регулированию различных общественных отношений в этом регионе. Развитие исмаилитского правового учения совпадает с фатимидским периодом, и оно распространилось в Маверауннахре в период Саманидов [5–А].

5. Исмаилитские правовые учения развивались в теоретической и практической формах на разных этапах, эволюция которых в основном делится на четыре этапа. Происхождение этого учения восходит к раннему шиизму и юридической школе джафария. Становление и развитие исмаилитской правовой доктрины и ее превращение в отдельную правовую школу относятся ко времени Фатимидов и Аламута. Третий этап – развитие исмаилитского правового учения в постапокалиптический период и четвертый – новый этап [6 – А].

6. Исмаилитское правовое учение как отдельная религиозно-правовая школа была основана известным правоведом фатимидского времени Кази Ну'маном и представляет собой уникальное наследие, охватывающее различные виды и отрасли права [8–А].

7. Фатимидское государство имело определенное строение и централизованный аппарат, объединявший разные народы и нации на протяжении двух столетий, и этой страной управлял имам-халиф [7–А].

8. 4-й халиф Арабского халифата Али Абу Талиб создал богатые идеи по различным правовым вопросам, особенно по проблемам права и свободы человека, принципам справедливости и гуманности, поведению правителей и их отношению к народу, направленные на пропаганду соблюдения прав человека [10–А].

9. Наряду с другими территориями в Таджикистане, среди таджиков ГБАО в IX–X веках распространилось исламское учение, а по инициативе поэта и мыслителя Востока - Носира Хусрава в этом регионе распространилось исмаилитское учение [11–А].

10. В период обретения независимости в Республике Таджикистан появилась возможность свободно исповедовать обычаи и традиции последователей разных религий и конфессий. В частности, впервые в своей истории исмаилиты встретились с имамом времени и постепенно исмаилитские религиозные и имаматские институты стали работать на улучшение жизненного уровня населения [12–А].

11. Республика Таджикистан с первых лет независимости наладила плодотворное сотрудничество с Фондом развития Ага Хана, создала институты имамов в Таджикистане, реализовала ряд социально-экономических и культурных программ в Таджикистане [9–А].

12. Джафария – одна из самых влиятельных школ исламского права, и ее представители оставили ценное наследие. Основой шиитских юридических школ являются ее учения [13–А].

13. Терроризм и экстремизм считаются неуместными, бесчеловечными и ужасающими действиями некоторых заинтересованных сторон и не имеют ничего общего с какой-либо религией или религиозным течением. Исламизм осуждает современный терроризм и экстремизм и не признаёт их [1–А].

14. Исламскую правовую доктрину в Республике Таджикистан изучали видные ученые, среди них академик Ф.Т. Тохиров, который является автором ряда важных статей и работ по различным аспектам исламского права, в частности ханафитской школы и ценных трудов Абу Ханифы [14, 15–А].

Рекомендации по практическому использованию результатов исследования

На основании проведенного исследования диссертантом высказаны научно-практические предложения и рекомендации. По мнению автора, изучение исследователями различных исламских школ и течений позволяет исправить ошибки и недопонимание у последователей разных направлений. В рамках работы имаматских институтов необходимо решать такие проблемы общества, как разводы и семейные конфликты, насилие в семье и т.п. В сотрудничестве с государственными органами необходимо проводить разъяснительную и консультативную работу с семьями и находить способы предотвращения этих явлений. В борьбе с такими нежелательными действиями в обществе, как вовлечение молодежи в экстремистские группировки и т.д., должностные лица социальных институтов должны играть жизненно-важную роль в деле повышения степени образованности населения. Развитие науки и образования и повышение уровня грамотности населения, особенно правовое, нравственное и культурное воспитание общества является одним из важнейших путей предотвращения нежелательных явлений. В своей разъяснительной и просветительской деятельности они должны использовать законы и принципы конструктивной политики Таджикистана, литературное и культурное наследие таджикского народа, нормы исламской этики, правил и предписаний для предотвращения пагубных и нежелательных явлений современного мира.

Проблема вовлечения некоторых людей, особенно молодежи в экстремистские группировки является одной из насущных и актуальных проблем современности, нарушающих мир и спокойствие в стране. Поэтому на уровне джамоатов и поселковых советов ответственным лицам социальных институтов необходимо уделять больше внимания этому вопросу, и в процессе осу-

щественности религиозных обрядов они должны информировать население о современной ситуации и опасностях терроризма и экстремизма.

Защита материальной и духовной культуры является одной из важнейших обязанностей гражданина. Но в последние годы пропагандируется иностранная культура, такая как иностранная одежда; он также укореняется в обычаях и традициях, негативно влияющих на уровень жизни и материальное положение каждой семьи и общества. Поэтому необходимо проводить программы и встречи с общественностью, привлекать все государственные и общественные учреждения к проведению просветительской деятельности и популяризации национальных традиций и культур.

Уважение к великому народу Таджикистана, особенно к мыслителям и ученым прошлого, является важнейшим способом ознакомления с историей и культурой и повышения уровня сознательности и толерантности членов общества. С провозглашением 2009 года «Годом Абу Ханифы» была проделана большая просветительская и исследовательская работа, и большинство представителей общественности ознакомились с трудами и идеями имама; а также восприятие гуманистических взглядов Абу Ханифы, уровень терпимости и отношение его последователей и других религиозных течений. Поэтому предполагается, что год чествования памяти всех деятелей науки и культуры будет благотворным.

ПЕРЕЧЕНЬ АВТОРСКИХ ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМЕ ДИССЕРТАЦИИ:

I. Научные статьи, опубликованные в ведущих рецензируемых научных журналах рекомендованных Высшей аттестационной комиссией при Президенте Республики Таджикистан:

[1–А]. Тоҳиров, Ф.Т., Матроров, М.Х. Баррасии масъалаҳои терроризм ва ифротгарой аз нигоҳи исмоилия [Матн] / Ф.Т. Тоҳиров, М.Х.Матроров // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе, 2018. – № 2 (26). – С. 76–82. □ISSN 2305-0535

[2–А]. Матроров, М.Х. Таълимот ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқӣ (масоили назариявӣ) [Матн] / М.Х. Матроров // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе, 2021. – № 3 (38). – С. 81–84. □ISSN 2305-0535

[3–А]. Матроров, М.Х. Ташақкул ва рушди таълимоти ҳуқуқӣ ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ дар таърихи давлатдорӣи тоҷикон [Матн] / М.Х. Матроров // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе, 2022. – № 1 (41). – С. 178-181. ISSN 2305-0535

[4–А]. Матроров, М.Х. Пайдоиш ва ташаққули мактабҳои ҳуқуқии ҳанафӣ ва исмоилия [Матн] / М.Х. Матроров // Қонунгузорӣ. – Душанбе, 2022. – № 2. – С. 12-23. ISSN 2410-2903

[5–А]. Матроров, М.Х. Густариши таълимоти ҳуқуқии мактабҳои ҳанафӣ ва исмоилия дар Мовароуннаҳр [Матн] / М.Х. Матроров // Қонунгузорӣ. – Душанбе, 2022. – № 3. – С. 11-26. ISSN 2410-2903

2. Научные статьи, опубликованные в иных научных изданиях:

[6–А]. Матроров, М.Х. Пайдоиш ва ташаққули таълимоти ҳуқуқии исмоилия / М.Х. Матроров // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – Душанбе, 2013. – № 3–4. – С. 112–120. ISSN 2305-0535

[7–А]. Матроров, М.Х. Давлати Фотимиён: сохтори давлатӣ ва низоми идракунии он [Матн] / М.Х. Матроров // Аҳбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳовадинови АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2014. – № 3. – С. 74–78. ISSN 0235-005X

[8–А]. Матроров, М.Х. Қозӣ Нуъмон – асосгузори ҳуқуқи исмоилия [Матн] / М.Х. Матроров // Аҳбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳовадинови АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2014. – № 4. – С. 85–89. ISSN 0235-005X

[9–А]. Матроров, М.Х. Рушди заминаҳои ҳуқуқии муносибатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо созмонҳои хайриявӣи хусусӣ дар даврони истиқлолият [Матн] / М.Х. Матроров // Аҳбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳовадинови АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2017. – № 1. – С. 139–141. ISSN 0235-005X

[10–А]. Матроров, М.Х. Ҳуқуқи озодиҳои инсон дар таълимоти Ҳазрати Алӣ (а) [Матн] / М.Х. Матроров // Маводҳои конференсия

ҷумҳуриявии илмӣ–амалӣ дар мавзӯи «Нақши ҷавонон дар ҳалли мушкилоти муҳим дар манзари ҷаҳонишавӣ». – Душанбе, 2014. – С. 385–393. ISBN-978-999-75-44-38-4

[11–А]. Матроров, М.Х. Пайдоиш ва инкишоф таълимоти ҳуқуқи исмоилия дар Тоҷикистон [Матн] / М.Х. Матроров // Маводҳои конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ–амалӣ дар мавзӯи «Нақши ҷавонон дар рушди илми ватанӣ». – Душанбе, 2015. – С. 382–387. ISBN 978-99975-44-54-4

[12–А]. Матроров, М.Х. Ташаккули падидаҳои мазҳаби исмоилия дар даврони Истиқлолияти давлатӣ дар Тоҷикистон [Матн] / М.Х. Матроров // «Истиқлолияти давлатӣ – таҳкимбахши низоми давлатдорӣ миллӣ». – Душанбе, 2016. – С. 308–312.

[13–А]. Матроров, М.Х. Пайдоиш, инкишоф ва таълимоти мактаби ҳуқуқи Ҷаъфария [Матн] / М.Х. Матроров // Маводи конференсияи дуюмине байналмилалӣ илмию амалӣ дар мавзӯи «Нақши олимони ҷавон дар рушди илм, инноватсия ва технология». – Душанбе, 2017. – С. 191– 193. ISBN 978-99975-55-27-4

[14–А]. Матроров, М.Х. Холинова, М.М. Саҳми академик Ф.Т. Тоҳиров дар таҳқиқи ниҳодҳои ҳуқуқи исломӣ [Матн] / М.Х. Матроров, М.М. Холинова // Олими соҳибмактаб. Библиография. (бахшида ба 80–солагии Фозил Тоҳирович Тоҳиров). – Душанбе: Нашри Мубориз, 2019. – С. 124–130. ISBN 978-99975-2-553-3

[15–А]. Тоҳиров Ф.Т., Матроров М.Х. Таълимоти ҳуқуқӣ ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ: моҳият ва тадбиқи он дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон ва Тоҷикистони соҳибистиклол [Матн] / Ф.Т. Тоҳиров, М.Х.Матроров // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ–назариявӣ дар мавзӯи «Рушди илми ҳуқуқ дар 30 соли Истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон». – Душанбе, 2021. – С. 258-270. ISBN 978-99985-977-9-2

АННОТАТСИЯ

ба автореферати диссертатсияи Матробов Матроб Ҷурамович дар мавзуи «Ташаккул ва рушди таълимоти ҳуқуқии мактабҳои исломӣ дар Мовароуннаҳр (дар мисоли ҳанафия ва исмоилия)», ки барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ аз рӯйи ихтисоси 12.00.01 – Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимоти дар бораи ҳуқуқ ва давлат пешниҳод мешавад

Вожаҳои калидӣ: ҳуқуқ, таълимот, ислом, ҳанафия, ҷаъфария, исмоилия, Куръон, суннат, Абуҳанифа, ҷамоат.

Таҳқиқоти диссертатсионии мазкур бо мақсади омӯзиш ва таҳлили таълимоти ҳуқуқии ҳанафия исмоилия, ҷанбаҳои таърихӣ, назариявӣ ва амалии он анҷом дода шудааст.

Мавзӯи диссертатсия ба доираи таҳқиқоти таърихи давлат ва ҳуқуқ, таърихи таълимоти ҳуқуқӣ ва сиёсӣ ва ҳуқуқи исломӣ дохил мешавад. Муаллиф дар рафти таҳқиқоти илмӣ ҷанбаҳои таърихӣ пайдоиш ва рушди таълимоти ҳуқуқии ҳанафия ва исмоилияро омӯхта, даврабандии таърихӣ, хусусияти амали институтҳои ҳуқуқии ҳанафия ва исмоилия, низоми ҳуқуқи ҳанафия ва исмоилия, татбиқи меъёрҳои ҳуқуқи ҳанафия ва исмоилия ва дидгоҳи таълимоти онҳоро ба зухуроти номаталуби терроризм ва ифротгароӣ баррасӣ кардааст.

Нахустин бор муаллиф дар таърихи илми ҳуқуқи тоҷик таълимоти ҳуқуқии мактабҳои ҳуқуқи мусулмонӣ – мактаби ҳанафия ва исмоилияро мавриди омӯзиш қарор дода, пайдоиши таълимот ва амалқарди меъёрҳои ҳуқуқи онҳоро дар Тоҷикистони таърихӣ дар марҳилаҳои гуногуни таърихӣ нишон додааст.

Дар диссертатсия сарчашмаҳо, соҳаҳо ва институтҳои ҳуқуқии ҳанафия ва исмоилия дар муқоиса бо низоми дигар мактабҳои ҳуқуқии аҳли суннат ва ҷамоат ва ҷаъфария таҳлил шудааст. Илова бар ин, хусусиятҳои фарқкунандаи низоми ҳуқуқи ҳанафия ва исмоилия дар асрҳои миёна ва нав дода шуда, сарчашмаҳо ва институтҳои онҳо тасниф шудаанд.

Таҳқиқоти мазкур аҳамияти калони илмӣ, таърихӣ ва иҷтимоӣ дошта, меъёрҳо ва институтҳои мактаби ҳуқуқи ҳанафия ва исмоилия метавонад дар алоҳида пурра омӯхта шаванд. Ҷамҷунин диссертатсия дар омӯзиши таълимоти ҳуқуқӣ ва сиёсӣ манбаи арзишманд буда, дар амалия таълимоти он ба пешгирии зухуроти номаталуб дар ҷомеа мусоидат менамояд.

Натиҷаҳои таҳқиқоти илмиро дар тақмили қорҳои илмию таҳқиқотӣ, таҳияи китобҳои дарсӣ, тадриси курсҳои махсус ва лексияҳо аз таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон, таърихи таълимоти ҳуқуқӣ ва сиёсӣ истифода метавон кард.

АННОТАЦИЯ

на автореферат диссертации **Матрובה Матроба Хурамовича** на тему
«**Формирование и развитие правового учения исламских школ
Мавераннахра (на примере ханафизма и исмаилизма)**» на соискание
ученой степени кандидата юридических наук по специальности **12.00.01 –
Теория и история права и государства; история учения о праве и
государстве**

Ключевые слова: право, учение, ислам, ханафизм, джафария, исмаилизм, Коран, Абуханифа, сунна, джамоат.

Данное диссертационное исследование было проведено с целью изучения и анализа правового учения ханафизма и исмаилизма, его исторических, теоретических и практических свойств.

Тема диссертации входит в рамки исследования истории государства и права, истории правовых и политических учений, а также исламского права. Автор, изучив в ходе научного исследования исторические аспекты возникновения и развития учения ханафитского и исмаилитского права, рассмотрел историческую периодизацию, особенности действия ханафитских и исмаилитских правовых институтов, правовую систему ханафизма и исмаилизма, применение норм ханафитского и исмаилитского права, а также позицию ханафитского и исмаилитского правового учения по отношению к таким негативным явлениям, как терроризм и экстремизм.

Впервые в истории таджикской исторической науки автор рассматривает правовое учение двух школ мусульманского права – ханафитской и исмаилитской, показывает возникновение учения и применение на практике норм ханафитского и исмаилитского права на территории исторического Таджикистана на разных исторических этапах.

В диссертации анализируются источники, отрасли и правовые институты ханафизма и исмаилизма в сравнении с другими системами правовых школ суннитов, джамоата и джафарии. Кроме того, показаны отличительные особенности ханафитской и исмаилитской правовой системы средних веков и современности, классифицированы её источники и институты.

Данное исследование обладает большим научным, историческим и социальным значением, нормы и институты ханафитского и исмаилитской правовой школы могут быть исследованы по отдельности. Также диссертация является ценным источником для изучения политического и правового учения, будет способствовать предотвращению отрицательных явлений в обществе.

Результаты научного исследования могут быть использованы в проведении научно-исследовательских работ, разработке учебных пособий, проведении спецкурсов и лекций по истории государства и права Таджикистана, истории политических и правовых учений.

ABSTRACT

**to the thesis of Matrobov Matrob Khuramovich on the theme
"Formation and development of legal doctrine of Islamic schools in
Transoxiana (on the example of Hanafism and Ismailism)" for obtaining the
degree of candidate of legal sciences with the specialty 12.00.01 - Theory and
history of law and state; history of the legal and state doctrines**

Keywords: law, doctrine, Islam, Hanafism, Ja'fariya, Ismailism, Koran, Sunna, Abuhanifa, jamoat.

The studied topic of this dissertation is about the origin and development of the legal doctrine of a religious-law schools – Hanafism and Ismailism. This theme enters into the research area of the history of state and law, history of legal and political doctrine and Islamic law. In the process of research, the author studied historical aspects of origin and development of Hanafi and Ismaili law doctrine and discussed their historical periodization, the practical characters of the institutes, the structure, the realization norms, and the point of Hanafi and Ismaili view towards of negative phenomena of terrorism and extremism.

The author in the history of Tajik law studied the doctrine of two Islamic law schools – Hanafism and Ismailism for the first time, and he pointed out the origin of the doctrine and practice of Hanafi and Ismaili law norms in the territory of historical Tajikistan in various historical periods.

The legal sources, branches and institutes Hanafi and Ismaili law were analyzed in comparison with the other system of the legal school of Sunnat and Jafariya. In addition, the distinctive characters of the system of Hanafi and Ismaili law schools and the legal were given; its sources and institutes were classified.

This research has a noble scientific, historical and social importance; the norms and institutes of Hanafi and Ismaili law school can be fully studied in the separate form. Furthermore, this is a valuable study in researching of the history of Hanafi and Ismailia law and the legal and political doctrine; practically, its doctrine and ideas will be beneficial in prevention negative phenomena in society.

The scientific outcomes can be used in the improvement of scientific and research works, preparation of textbooks, teaching special courses and lectures on the history of state and law of Tajikistan, history of legal and political doctrine.

Ба чоп 08.11.2022 ичозат дода шуд. Андозаи 60x84^{1/16}.
Коғази офсет. Чопи офсет. Гарнитурои Times New Roman Tj.
Чузъи чопии шартӣ 3,5.

Теъдоди нашр ___ нусха. Супориши № ___.

ЧДММ “ЭР-граф”.

734036, ш. Душанбе, кӯчаи Р. Набиев, 218.
Тел: (+992 37) 227-39-92. E-mail: rgraph.tj@gmail.com